

MLADEN LAZIĆ
IRENA PETROVIĆ

STRUKTURALNE
I VREDNOSNE PROMENE
U CRNOJ GORI U PERIODU
POSTSOCIJALISTIČKE
TRANSFORMACIJE

DEO I

*Strukturalne
promene*

Mladen LAZIĆ*

DRUŠTVENA POKRETLJIVOST

1. Uvod

DRUŠTVENA pokretljivost predstavlja empirijski izraz klasne reprodukcije društva i stoga je određena opštim principima načina reprodukcije datog načina proizvodnje društvenog života (Lazić 1987). To, dalje, znači da u svakom tipu društva preovlađuju različiti deterministički okviri reprodukcije osnovnih društvenih grupa, pa tako i pokretljivosti. Drugim rečima, nasuprot preovlađujućem mišljenju o jedinstvenim obrascima „bazične pokretljivosti” u okvirima modernih društava (Erikson, Goldthorpe 1992), ovde se polazi od stanovišta da prelaz iz socijalističkog načina proizvodnje društva u kapitalistički („postsocijalistička transformacija” / PST) implicira i promene u obrascima pokretljivosti (bez obzira na to da li se menja, ili ne menja, ukupna pokretljivost; šire o tome u Lazić 2011: 134–137).

Najjasnije se promena principa na kojima počiva reprodukcija društvenih grupa tokom procesa PST uočava kod vladajuće društvene grupacije. Ona se u socijalističkom poretku, kao što je pokazivano (Lazić 1987), reprodukovala na osnovu principa naimenovanja na položaje pripadnika nomenklature od strane posednika viših položaja, i to na jedinstven način u slučaju oba sloja: politokratije („političke elite”) i tehokratije („ekonomske elite”). Zbog toga je ova grupacija bila tokom celokupnog perioda postojanja socijalističkog poretka međugeneracijski i unutargeneracijski otvorena. Naime, mogućnost (šansa) potomaka pripadnika nomenklature da i sami zauzmu položaje unutar vladajućih slojeva nije bila veća od slučajne (bila je proporcionalna učešću nomenklature u ukupnom stanovništvu). Uz to, iako je tokom vremena međugeneracijski i unutargeneracijski uspon u nomenklaturu sve više bio ograničavan na pripadnike srednjih slojeva, iz legitimacijskih razloga ona je trajno bila barem delimično

---

* Prof. dr Mladen Lazić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

otvorena i za pripadnike/potomke nižih (prvenstveno manuelnih radničkih) slojeva (više o tome, uz empirijsku dokumentaciju, u Lazić 1987 i Lazić 2011).

Nasuprot tome, u kapitalističkom poretku dolazi do relativnog odvajanja ekonomskog od političkog podsistema („ekonomije od države”), pri čemu se reprodukcija ta dva podsistema, pa tako i dominantnih društvenih grupacija unutar njih, odvija na osnovu različitih principa. Tržišna konkurencija i privatno vlasništvo regulišu popunjavanje položaja unutar ekonomski dominantnog sloja vladajuće klase („ekonomske elite”¹), dok pluralističko političko takmičenje određuje ulazak ili izlazak iz politički dominantnog sloja („političke elite”). Kada je o ekonomskoj eliti reč, to znači da će pravno regulisano nasleđivanje vlasništva stimulisati međugeneracijsku reprodukciju njenih pripadnika, dok će tržišna konkurencija osiguravati uspon poslovno uspešnih pojedinaca poreklom iz hijerarhijski nižih slojeva, odnosno pad neuspešnih potomaka/pripadnika elite. Rezultanta ova dva međusobno nesaglasna procesa zavisi od celog niza konkretnih okolnosti, u koje se sada ne može ulaziti. Ostaje, međutim, činjenica da samoreprodukcija predstavlja značajan (u principu većinski) deo regrutacije pripadnika ekonomske elite (vidi nalaze za Veliku Britaniju i Francusku u Maclean, Harvey and Press 2006; a za Nemačku u Bunselmeyer, Holland-Cunzand Driblisch 2013). S druge strane, međugeneracijski i unutargeneracijski uspon u političku elitu iz srednjih slojeva po pravilu je najčešći obrazac koji diktiraju uslovi političkog takmičenja karakteristični za liberalno-demokratske poretke.

Iako je promena obrazaca koji određuju način regrutacije pripadnika društvenih klasa najvidljivija u slučaju vladajućih slojeva, ona se ne ograničava samo na njih. To je uočljivo kod pripadnika srednjih slojeva, a pre svega kod sloja malih i srednjih preduzetnika koji predstavljaju sasvim novu društvenu grupaciju formiranu tokom PST. Oni se u prvoj generaciji regrutuju skoro isključivo na osnovu tržišnog uspeha iz različitih društvenih slojeva, a tokom vremena i kod njih počinju da deluju principi karakteristični za ekonomsku elitu, tj. kombinuju se tržišni uspeh i nasleđivanje vlasništva. Takođe, menjaju se uslovi reprodukcije stručnjačkog sloja, zbog jačanja njihove autonomije i važnosti uloge kulturnih resursa (institucionalizovanih putem univerzitetskih diploma). To dovodi do rasta samoreprodukcije ovog sloja, odnosno smanjenih šansi za uspon u taj sloj pripadnika odnosno potomaka nižih društvenih slojeva (Lazić 2011).

Kada je o Crnoj Gori reč, može se očekivati da navedene promene sistemskih principa reprodukcije deluju na način tipičan i za druge zemlje u vreme PST,

¹ Sintagma ekonomska elita (kao i politička elita) koristi se radi ekonomičnosti izlaganja. O pogodnosti upotrebe ovih sintagmi za analizu aktuelnih sistemskih promena (PST) vidi u Lazić 2014.

uz jedan izuzetak. Naime, ovde se u okviru procesa PST dogodilo nešto što nije zabeleženo ni u jednoj drugoj evropskoj postsocijalističkoj zemlji (ali jeste u nekim osamostaljenim postsovjetskim azijskim republikama): kontrolu nad organizacijskim (političkim) resursima tokom celokupnog procesa sistemskih promena zadržala je ista politička grupacija, koju u značajnoj meri čine bivši pripadnici socijalističke nomenklature. To znači da političko takmičenje nije odlučujuće uticalo na regrutaciju nove političke elite. Uz to, zadržavanje političke vlasti osiguravalo je toj grupaciji i dominantnu kontrolu u procesu privatizacije, pa time i ključni uticaj na formiranje nove ekonomske elite.² Pošto je uzorak političke i ekonomske elite u ovom istraživanju premali za pouzdanije zaključivanje, posledice ove okolnosti na klasnu reprodukciju neće se moći detaljnije analizirati u tekstu. No, njih treba imati na umu kada se tumače nalazi o pokretljivosti vladajuće grupacije u crnogorskom društvu.

U narednom tekstu biće analizirani istraživački podaci o međugeneracijskoj i unutargeneracijskoj pokretljivosti osnovnih društvenih grupa (klasa) u društvu Crne Gore. Ti su podaci prikupljeni u tri navrata, 1989. godine, 2003. godine i 2015. godine. U prvom slučaju terenski se rad odvijao u okviru projekta „Društvena struktura i kvalitet života”, na kojem je, u svim tadašnjim jugoslovenskim republikama, radio Konzorcijum instituta društvenih nauka SFRJ (opširnije o istraživanju vidi u Hodžić 1991). Uzorak za Crnu Goru, koji će se u ovom tekstu koristiti, brojao je 879 ispitanika. Naredno istraživanje obavljeno je u okviru „South-Eastern European Social Survey Project”, kojim su bile obuhvaćene države nastale na tlu nekadašnje Jugoslavije (s izuzetkom Slovenije, a uz dodatak Albanije; vidi više u Simkus 2007). Analiza pokretljivosti za taj period biće moguća na uzorku od 1.435 ispitanika. Najzad, najnovije istraživanje analizi pokretljivosti stavlja na raspolaganje uzorak od 1.275 ispitanika.

Uzorak za istraživanje 2016. godine³

Kada je o osnovnim grupama reč, ovde će se koristiti uža „klasna shema” koju čini podela na pet grupa, formiranih s obzirom na vrstu i količinu resursa (ekonomskih, organizacijskih i kulturnih) kojima njihovi pripadnici raspolažu. Reč je o sledećim klasama/slojevima: vladajući slojevi (ekonomska i politička elita),

² Važnost tog uticaja empirijski je pokazana za Srbiju, u kojoj je tokom 1990-ih konverzija političkih položaja u privatno vlasništvo većinski dovela među pripadnike nove ekonomske elite nekadašnje pripadnike nomenklature (Lazić 1994). Sličan tok transformacije elite zabeležen je i u Rusiji (Szelenyi and Szelenyi 1995).

³ Izbor uzorka i tekst o uzorku uradio je dr Božidar Popović.

srednji slojevi (stručnjaci, niži rukovodioci, srednji preduzetnici i sitni preduzetnici s visokim obrazovanjem), posredni sloj (službenici, samozaposleni i sitni preduzetnici sa srednjim i osnovnim obrazovanjem), manuelni radnici (kvalifikovani i nekvalifikovani) i poljoprivrednici (više o ovoj podeli u Lazić 2011).

Društveni slojevi predstavljeni su u ovom uzorku sledećim brojem ispitanika: viši slojevi — 47, srednji slojevi 289, prelazni sloj — 321, manuelni slojevi — 406 i poljoprivrednici — 52 ispitanika (za 160 ispitanika nema dovoljno podataka koji bi omogućili da se odredi njihov društveni položaj).

Tri vremenska perioda u kojima su istraživanja obavljena omogućavaju uvid u povezanost sistemskih promena i eventualnih promena u režimima pokretljivosti. Iako je 1989. godine socijalistički društveni poredak bio u terminalnoj fazi, principi reprodukcije tog poretka još su određivali uzlazno-silazna kretanja unutar društvene hijerarhije (podaci koji su tada prikupljeni predstavljaju, naravno, rezultate ranije pokretljivosti). S druge strane, 2003. godine osnove sistemskih promena — konstituisanja kapitalističkog poretka — već su jasno postavljene. Iako procesi privatizacije i deregulacije (vladajući principi novog oblika regulacije kapitalističkih ekonomskih odnosa, inaugurisani tzv. vašingtonskim konsenzusom) još nisu bili završeni, tržišna ekonomija postala je preovlađujuća unutar ekonomskog podsistema. U političkom podsistemu formalno je bio uspostavljen pluralistički okvir, iako je političko takmičenje bilo daleko od liberalnih pravila jednakosti učesnika (vidi Dal 1997), što je rezultiralo činjenicom da do smene grupacije na vlasti nije bilo došlo ni 13 godina nakon uvođenja pluralističkog političkog sistema. Najzad, desetak godina kasnije, dakle u sadašnjem periodu, uspostavljanje preovlađujuće tržišne regulacije u ekonomskom podsistemu odmaklo je dalje, dok u političkom podsistemu još uvek nije bilo radikalnijih promena (DPS čvrsto kontroliše organizacijske/političke resurse u društvu). Da li je taj period ekonomske konsolidacije kapitalizma u Crnoj Gori, uz odsustvo radikalnijih političkih promena, doneo značajnije promene u režimima društvene pokretljivosti osnovnih društvenih grupa, pokazće prikupljeni podaci.

Nalazi za Crnu Goru porediće se u tekstu sa istraživačkim nalazima za Srbiju. Osnovna je pretpostavka tog poređenja činjenica da su podaci za ove dve države u prva dva slučaja prikupljeni u istim istraživanjima — u istom vremenskom periodu i na osnovu iste metodologije — a da je poslednje istraživanje u Srbiji (takođe na osnovu iste metodologije, korišćene i u Crnoj Gori) završeno pre nepune dve godine. Tako će se iskoristiti mogućnost da se o procesima promene obrazaca regrutacije osnovnih grupa u Crnoj Gori ne sudi samo na osnovu tzv. vremenskih serija, nego i komparativno, te na taj način proceni eventualna njihova specifičnost. Naravno, za objektivan i validan sud o tim

promenama neophodno je da podaci budu visokog kvaliteta, što nije uvek slučaj. Određen broj grešaka tokom prikupljanja podataka u poslednjem istraživanju (izostanaka odgovora ili nepotpuni odgovori, kao i logički nekonzistentni odgovori), kao i tokom njihovog sređivanja (greške unosa) navode na oprez pri njihovom tumačenju.

2. Međugeneracijska pokretljivost

Međugeneracijska pokretljivost pokazuje u kojoj se meri osnovni principi reprodukcije društvenih grupa u okvirima datog načina proizvodnje društva empirijski manifestuju putem ne/nasleđivanja društvenih položaja prethodne generacije (obično očeva) od strane pripadnika naredne. Iako se po pravilu za kapitalistička društva naglašava da su „otvorena”, to mnogo više važi za ideološki pluralizam nego za jednakost šansi pripadnika svih društvenih slojeva da zauzmu položaje u višim slojevima. Nasuprot tome, kao što je pomenuto, nomenklatura je u socijalizmu bila u principu otvorena grupa, a modernizacijski skok koji je taj poredak ostvario na ovim prostorima predstavljao je strukturnu osnovu za naglašenu vertikalnu društvenu pokretljivost u okvirima celokupnog društva. Naravno, za različita društva u okvirima svakog društvenog poretka karakteristične su i individualne varijacije, pa zato treba pogledati šta je u režimima pokretljivosti bilo tipično za Crnu Goru u okvirima dva poretka, odnosno kakve su promene u tim režimima nastale zbog promene samog poretka.

Međugeneracijska pokretljivost pratiće se po pojedinačnim slojevima da bi se jasnije uočile te promene. Analiza započinje uporednim pregledom regrutacije pripadnika viših slojeva (ekonomske i političke elite) u tri naznačena vremenska perioda (tabela 1).

Tabela 1. Društveni sloj oca pripadnika viših slojeva

Godina	Društveni sloj oca pripadnika viših slojeva*				
	1	2	3	4	5
1989.	3,4%	19,0%	17,2%	27,6%	32,8%
2003.	25,9%	3,4%	19,0%	32,8%	19,0%
2015.	20,0%	20,0%	30,0%	20,0%	10,0%

* Društveni slojevi: 1 — viši slojevi (politička i ekonomska elita), 2 — srednji slojevi (stručnjaci, niži rukovodioci, srednji preduzetnici, sitni preduzetnici i samozaposleni s visokim obrazovanjem), 3 — prelazni slojevi (službenici, tehničari, sitni preduzetnici i samozaposleni sa srednjim i nižim obrazovanjem), 4 — manualni radnici (kv., nk.v.), 5 — poljoprivrednici.

Kao što je navedeno, u okviru socijalističkog društvenog poretka (1989) pripadnici nomenklature regrutovani su i u Crnoj Gori iz svih društvenih slojeva, i to u značajnoj meri proporcionalno. To znači da su potomci pripadnika svih društvenih grupa, uključujući najniže slojeve, imali šanse za uspon u vladajuće slojeve (značajnije odstupanje se javlja samo kod pripadnika srednjih slojeva, koji imaju uvećane šanse za uspon u odnosu na niže slojeve). Ili, na drugi način rečeno, potomci pripadnika nomenklature nisu imali šansu veću od proporcionalne da zauzmu položaje u dominantnoj društvenoj grupi. Kada se ovi nalazi uporede s analognim nalazima za Srbiju, pokazuje se da su razlike u ovom slučaju minimalne. Naime, u Srbiji je učešće očeva pripadnika nomenklature iznosilo 3,4%, pripadnika srednjih slojeva 22,5%, prelaznih slojeva 14,9%, manuelnih radnika 29,8% i poljoprivrednika 29,4% (vidi i Cvejić 2012; slični su bili i nalazi za Hrvatsku, iz 1984. godine — vidi Lazić 1987). Iako je utvrđeno da je u kasnijem periodu socijalističkog poretka u Jugoslaviji postojala tendencija izvesnog zatvaranja društvenih grupa, reč je bila o samo relativnom ograničavanju uzlazne pokretljivosti. Naime, regrutacijska osnova nomenklature sužavala se sve više na srednje slojeve, dok je opadala mogućnost uspona iz slojeva manuelnih radnika i poljoprivrednika u nomenklaturu, ali povećano samoobnavljanje vladajućih slojeva nije registrovano (Lazić 1987, Lazić 2011).

Sistemska promena početkom 1990-ih donela je i dramatičnu promenu u regrutovanju pripadnika ekonomske i političke elite. Ta se promena prvenstveno odnosi na samoreprodukciju vladajućih slojeva, koja je u 2003. godini uvećana skoro 8 puta (tabela 1; u Srbiji je taj procenat bio još viši i iznosio je 29,6%). Pošto su promene do tada trajale tek nešto više od decenije, to se ovde nije moglo raditi o međugeneracijskom nasleđivanju privatnog vlasništva, karakterističnom za kapitalistički poredak, već o konverziji resursa tipičnoj za blokiranu transformaciju koja je obeležila poslednju deceniju 20. veka u Srbiji i Crnoj Gori. Kao što je detaljno pokazano za Srbiju (Lazić 2011), a može se primeniti i na Crnu Goru, zadržavanje političke dominacije od strane pripadnika socijalističke nomenklature omogućilo im je da u periodu ratova i nacionalističke mobilizacije stanovništva, sloma pravnog sistema, međunarodne izolacije i sl., prenesu velike količine javnih ekonomskih resursa u svoje privatno vlasništvo ili vlasništvo svojih najbližih srodnika (supružnika, potomaka itd.). Tako se u prvoj fazi transformacije potomci pripadnika nomenklature po pravilu nalaze među privatno-preduzetničkom elitom, a u drugoj fazi (posle 2000. godine) tamo se nalaze i potomci ekonomske elite, koji sada legalno i legitimno nasleđuju ranije konvertovane javne ekonomske resurse.

Značajno opadanje učešća pripadnika srednjih slojeva u reprodukciji vladajućih slojeva u 2003. godini (prema nalazima iz tabele 1) ne može se racionalno objasniti (takođe veliki pad, ali ipak manje izražen, zabeležen je i u Srbiji: na 12,7%). Moguće je da razlog treba tražiti u malom broju ispitanika, što može voditi do značajnih odstupanja istraživačkih nalaza od realne situacije. Takođe, može se pretpostaviti i da su ispitanici (nesvesno) iskrivljavali društveni položaj očeva, podižući ga iz srednjeg u viši (navodeći, npr., niži rukovodeći položaj kao viši, ili sitno preduzetništvo kao srednje i sl.; time bi se delimično objasnio i prethodno pomenuti dramatičan skok samoreprodukcije na vrhu društva koji sugerišu podaci). Kod svih ostalih grupa vidimo da značajnih promena nema, što je i razumljivo s obzirom na relativno kratak vremenski period između dva istraživanja. Izuzetak je ovde naglo opadanje poljoprivrednika kao regrutacione osnove, ali je ono u skladu s ubrzanim padom učešća ove grupacije u ukupnom stanovništvu.

Uvid u najnovije nalaze (iz 2015. godine) potvrđuje u osnovi trendove registrovane posle prve decenije transformacije. Imajući ponovo na umu relativno mali uzorak i nedovoljnu pouzdanost podataka, može se zaključiti da se tendencija znatno uvećane (u odnosu na socijalistički poredak) samoreprodukcije vladajućih slojeva održala. Pritom, u međuvremenu je sigurno sve prisutnije postalo samoobnavljanje ekonomske elite nasleđivanjem porodičnog vlasništva. Uz to, vidljivo je i postepeno opadanje učešća pripadnika nižih slojeva (poljoprivrednika i manuelnih radnika) kao regrutacione osnove viših slojeva: u odnosu na 1989. godinu, kada su činili oko 60% očeva, njihov broj je smanjen u 2015. godini na oko 30%.

Poređenje sa podacima o društvenom poreklu pripadnika vladajućih slojeva u 2012. godini u Srbiji pokazuje sledeće. Tamo je, naime, distribucija društvenih položaja očeva bila sledeća: pripadnika viših slojeva bilo je 32,9%, srednjih — 29,3%, prelaznih 13,4%, manuelnih radnika 15,9% i poljoprivrednika 8,5%. U slučaju Srbije, dakle, podaci ukazuju na ubrzano stabilizovanje regrutacionih obrazaca karakterističnih za kapitalistički tip društva: na značajno dalje opadanje šansi za uspon iz nižih u najviše slojeve (Lazić 2014). Ta je tendencija, prema dobijenim (neka bude ponovljeno: nedovoljno pouzdanim) istraživačkim nalazima, još uvek nešto manje izražena u Crnoj Gori, s obzirom na povećano učešće potomaka nižih, a pogotovo potomaka pripadnika prelaznih slojeva (službenici, sitni preduzetnici bez univerzitetskog obrazovanja i sl.) u međugeneracijskom popunjavanju ekonomske i političke elite.

Kada se pogledaju podaci o međugeneracijskoj pokretljivosti pripadnika srednjih slojeva u Crnoj Gori, u navedenim vremenskim intervalima, pokazuje se sledeće (tabela 2).

Tabela 2. Društveni sloj oca pripadnika slojeva stručnjaka, nižih rukovodiaca i sitnih preduzetnika

Godina	Društveni sloj oca pripadnika slojeva stručnjaka, nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,0%	28,0%	19,7%	26,5%	25,8%
2003.	5,3%	32,4%	19,0%	30,6%	12,7%
2015.	4,0%	35,2%	23,6%	25,6%	11,6%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1.

Socijalistički period, tokom kojeg se odvijaju snažne strukturalne promene (rast učešća visokoobrazovanog stanovništva, ubrzan privredni razvoj — koji je doveo i do porasta broja rukovodećih i stručnjačkih položaja itd.), neminovno je vodio i međugeneracijskom usponu potomaka nižih (poljoprivredničkih, radničkih i prelaznih) slojeva u srednje. Nasleđena niska ekonomska osnova (s preovlađujućom poljoprivrednom strukturom) objašnjava činjenicu znatnog učešća potomaka poljoprivrednika u formiranju srednjih slojeva (iako su njihove relativne šanse za uspon bile manje od šansi potomaka manuelnih radnika i, posebno, pripadnika prelaznih slojeva). Ovi se nalazi ne razlikuju značajno od analognih nalaza za Srbiju. Jedina razlika vredna pomena je ta što se u Srbiji pojavljuje nizak procenat potomaka nomenklature među pripadnicima srednjih slojeva — njih 2,9% — što je očekivana posledica sistemske nemogućnosti da ti potomci „preuzmu” dominantne društvene položaje. Njihovo potpuno odsustvo u Crnoj Gori sigurno je rezultat relativno malog uzorka.

Sistemska promena samo delimično je, tokom prve decenije, donela i promene u regrutacijskim obrascima pripadnika srednjih slojeva. Snažno opadanje učešća poljoprivrednika u stanovništvu glavni je razlog značajnog pada broja pripadnika ovih slojeva koji potiču s dna društvene hijerarhije. Pritom, povećano učešće potomaka drugih slojeva u regrutaciji pripadnika srednjih slojeva ravnomerno je raspoređeno na manuelne radnike, kao i na očekivani porast samoreprodukcije grupe, te na (prethodno pomenuto) neminovno silazno kretanje izvesnog broja potomaka pripadnika vladajućih slojeva. Najzad, slične tendencije uočavaju se i kod najnovijih nalaza, dobijenih deceniju kasnije. Pre svega, treba primetiti (ponovo očekivani) dalji rast samoreprodukcije srednjih slojeva, kao i dalji pad njihove međugeneracijske regrutacije iz najnižih slojeva. Ovde sada nije reč samo o smanjivanju učešća poljoprivrednika, nego i potomaka manuelnih radnika, u odnosu na prelazne slojeve. Treba napomenuti i da su veoma slične tendencije uočene u Srbiji, gde je utvrđeno kako se u 2012. godini 7,8% pripadnika srednjih slojeva regrutuje iz vladajućih slojeva,

31,5% iz srednjih (samoreprodukcija), 21,0% iz prelaznih, 26,1% iz radničkih i 13,6% iz poljoprivredničkog sloja. Drugim rečima, rast međugeneracijske samoreprodukcije srednjih slojeva, uz postepeno zatvaranje prema regrutaciji iz nižih slojeva, izgleda da predstavlja zajedničku karakteristiku ova dva društva u procesu konsolidacije kapitalističkog poretka.

Podaci o promenama u međugeneracijskoj pokretljivosti pripadnika prelaznih slojeva prikazani su u tabeli 3.

Tabela 3. Društveni sloj oca pripadnika prelaznog sloja

Godina	Društveni sloj oca pripadnika prelaznog sloja*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,8%	7,5%	29,3%	39,1%	23,3%
2003.	4,1%	7,5%	26,1%	43,7%	18,6%
2015.	3,7%	15,4%	36,4%	29,8%	14,7%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1

Socijalistički poredak, karakterističan na ovim prostorima po snažnim i brzim strukturalnim promenama, omogućio je da se pripadnici prelaznih slojeva (pretežno: službenici sa srednjom stručnom spremom i tehničari) međugeneracijski regrutuju u velikoj meri iz nižih slojeva: manuelnih radnika, ali i poljoprivrednika (nalazi za Srbiju ne odstupaju značajno od podataka za Crnu Goru). Povlašćeni položaj pripadnika nomenklature praktično je onemogućavao pad njihovih potomaka na ove položaje, ali je izvestan broj potomaka srednjih slojeva nazadovao na društvenoj lestvici (u Srbiji je takvih bilo i nešto više: 12,5%). Desetak godina sistemskih promena izgleda nisu donele značajnije promene u obrascima međugeneracijske pokretljivosti ove grupe (pad učešća poljoprivrednika odgovara njihovom opadajućem broju u stanovništvu, dok rast broja potomaka pripadnika nekadašnje nomenklature verovatno svedoči o njihovom prelasku u sitnopreduzetničku grupaciju; razlika u odnosu na Srbiju može se naći u nešto povećanom stepenu samoreprodukcije ovog sloja koja je tamo uočena).

Nastavak sistemske transformacije kao najznačajniju (i očekivanu) promenu doneo je izrazitiji rast samoreprodukcije ove grupe, po svoj prilici vezan za sitnopreduzetnički deo sloja. Naime, porast broja sitnih preduzetnika praćen je tendencijom da se, s nasleđivanjem vlasništva, nasledi i zanimanje, pa tako i društveni položaj (slična tendencija karakteristična je i za Srbiju). Treba, međutim, uočiti da je opadanje regrutacije pripadnika sloja iz nižih društvenih slojeva (poljoprivrednika i manuelnih radnika) praćeno i osetnim rastom broja

potomaka pripadnika srednjih slojeva koji su nazadovali na hijerarhijskoj društvenoj lestvici. Pojava da se potomci stručnjaka učestalije nalaze na službeničkim i sitnopreduzetničkim položajima po svoj prilici posledica je ekonomskih fluktuacija (produžene ekonomske krize) koje uvećavaju i šanse za silazna kretanja u društvenoj strukturi (u Srbiji takva tendencija nije zabeležena, uprkos sličnim ekonomskim kretanjima; to ponovo upozorava na potrebu da se oprežno zaključuje, zbog eventualnih nepreciznosti raspoloživih podataka).

Kada je reč o promenama obrazaca međugeneracijske pokretljivosti manualnih radnika, istraživački podaci ukazuju na sledeće (tabela 4).

Tabela 4. Društveni sloj oca manualnih radnika

Godina	Društveni sloj oca manualnih radnika*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,0%	1,5%	8,0%	55,0%	35,5%
2003.	1,3%	3,3%	5,9%	64,5%	25,0%
2015.	1,4%	6,0%	18,0%	53,4%	21,1%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1.

Kao što se na temelju teorijskih i empirijskih uvida u obrasce regrutacije manualnih radnika u jugoslovenskom socijalizmu moglo pretpostaviti, na njih su bitno uticali procesi deagrarizacije i industrijalizacije, koji su vodili masovnom usponu potomaka poljoprivrednika u ovu klasu. Doduše, krajem 1980-ih te strukturalne promene već su se približavale svom neumitnom završetku: radikalno opadanje učešća poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj populaciji i rast broja manualnih radnika doveo je do toga da samoobnavljanje klase dobije primat nad regrutacijom s dna društvene hijerarhije. Naravno, kao i u slučaju svih drugih grupacija — izuzev nomenklature — silazno međugeneracijsko kretanje, s položaja prelaznog sloja, srednjih slojeva, a posebno nomenklature, predstavljalo je izuzetak (jedva da treba pominjati kako su veoma slični nalazi dobijeni i za Srbiju).

U narednom istraživačkom talasu (2003. godine) pokazalo se da procesima reprodukcije ove grupe i dalje više upravljaju strukturalne nego systemske promene. Naime, svi prethodno opisani trendovi su nastavljeni: samoreprodukcija manualnih radnika još snažnije dominira, praćena sve redim uzdizanjem iz poljoprivredničke u radničku grupaciju (zbog apsolutnog i relativnog smanjenja broja poljoprivrednika). Pojava silaznog kretanja u radničku klasu i dalje je predstavljala izuzetak, a ponovo su veoma slični nalazi dobijeni za Srbiju.

Najzad, desetak godina kasnije, istraživanje (prema podacima kojima raspoložemo) registruje izvesne promene, po svoj prilici vezane za ekonomske nestabilnosti karakteristične za tržišnu ekonomiju: uz primat samoreprodukcije iza kojeg sledi uspon iz grupacije poljoprivrednika, manuelni radnici se po prvi put značajnije regrutuju iz prelaznog sloja, što znači na osnovu silaznog kretanja unutar društvene hijerarhije. Ako je tačno pomenuto objašnjenje, koje ovu pojavu vezuje za ekonomske cikluse, moglo bi se pretpostaviti da je ovde pre svega reč o potomcima samozaposlenih (zanatlija i sl.) i sitnih preduzetnika (s nižim stepenom obrazovanja), koji su doživeli poslovni neuspeh i morali su da se uključe u proces najamnog rada. U principu, moglo bi se očekivati da ova nova tendencija postane trajnije obeležje međugeneracijske pokretljivosti ovih društvenih grupacija (uz dalje opadanje učešća poljoprivrednika u formiranju slojeva manuelnih radnika).

Kao potvrda ovoj tvrdnji mogu se navesti i analogni istraživački podaci za Srbiju. Tamo su, naime, u 2012. godini manuelni radnici međugeneracijski regrutovani iz sledećih grupa: iz vladajućih slojeva njih 2,3%, iz srednjih — 2,8%, iz prelaznih slojeva — 7,6%, iz slojeva manuelnih radnika — 60,1% i poljoprivrednika njih 27,2%. Kada se s ovim podacima uporede nalazi iz ranijih istraživanja (izvedenih 1989. i 2003. godine), pokazuje se da su tendencije identične (s tim što se u Srbiji one nešto sporije odvijaju i stoga su nešto manje izražene): uspon potomaka poljoprivrednika među manuelne radnike sve je manji (srazmerno opadanju njihovog broja i iscrpljivanju strukturalnih promena), samoreprodukcija klase sve izrazitije dominira, a pojavljuje se silazno kretanje pre svega potomaka pripadnika prelaznih slojeva.

Ostaje da se još razmotre podaci o međugeneracijskoj pokretljivosti poljoprivrednika (tabela 5).

Tabela 5. Društveni sloj oca poljoprivrednika

Godina	Društveni sloj oc Mladen Lazić a poljoprivrednika*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,0%	1,2%	0,0%	6,1%	92,7%
2003.	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%
2015.	0,0%	0,0%	4,1%	30,6%	65,3%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1.

Očigledno je da su procesi međugeneracijske pokretljivosti kod poljoprivrednika najjednostavniji i najmanje podložni promenama, bilo strukturalnim (osim u vidu masovnog odliva) ili sistemskim. Kao grupa na dnu društvene

hijerarhije, u socijalističkom društvu gde su silazna kretanja bila u osnovi izuzetak (ograničena prvenstveno na potomke vladajućih slojeva, koji su po pravilu dospevali na položaje unutar srednjih slojeva), i uz veoma brzu deagrarizaciju (koja je smanjivala njihovo apsolutno i relativno učešće u stanovništvu), poljoprivrednici su bili grupa s daleko najvišim stepenom samoreprodukcije (Lazić 1987). Kao što se iz tabele može videti, u to vreme se samo izuzetno događalo da potomci manuelnih radnika dospeju u ovu klasu (veoma su slični nalazi za Srbiju).

Naredno istraživanje donelo je nalaze koji su skoro nerealno „čisti”: utvrđena je apsolutna samoreprodukcija kod poljoprivrednika, bez ijednog izuzetka. No, kao i u slučaju manuelnih radnika, poslednje istraživanje donosi značajniju promenu. Ponovo se, *prema podacima*, pokazuje da su systemske promene (uvođenje tržišnog ekonomskog sistema, praćenog pojavom velikog broja preduzeća koja su zbog poslovnih neuspeha likvidirana, ili su morala da masovno otpuštaju zaposlene) dovele do masovnijeg silaznog kretanja, ovog puta do „povratka” manuelnih radnika među poljoprivrednike. Iako samoreprodukcija ostaje glavni oblik popunjavanja ove grupacije, silazno kretanje potomaka manuelnih radnika, koji ne mogu da pronadu posao u nepoljoprivrednim delatnostima (u opadajućem državnom sektoru, ali ni u spororastućem privatnom), te su stoga usmereni na obradu zemlje ili stočarstvo kao jedini oblik osiguravanja životnih sredstava, postalo je važan regrutni rezervoar grupe. Naravno, ne treba smetnuti s uma ni slučajeve u kojima intenzivno bavljenje poljoprivredom može osigurati životni standard znatno bolji nego najamni rad, ali u tom slučaju reč je o pojedincima koji bi se u našoj klasifikaciji pre našli među pripadnicima prelaznog sloja ili srednjih slojeva (sitni ili srednji preduzetnici u poljoprivredi).

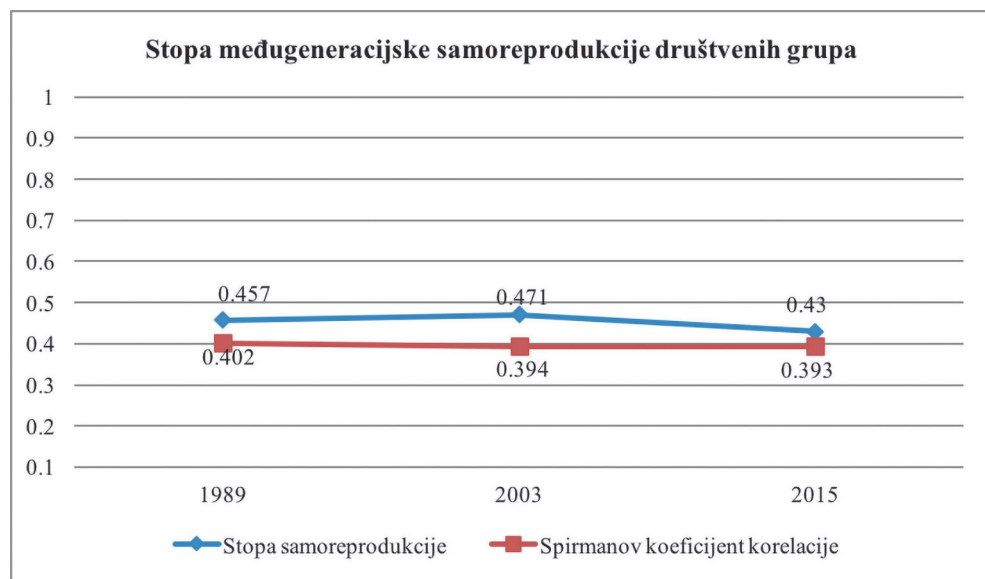
Da je ovde reč o pojavi koja je sistemskog karaktera, a ne o privremenom odstupanju, pokazuju i nalazi istraživanja u Srbiji. Tamo je pojava silaznog međugeneracijskog kretanja iz slojeva manuelnih radnika u poljoprivrednike zabeležena već 2003. godine (kada je utvrđena kod 13,2% ispitanika), ali je znatno uvećana tokom narednih desetak godina. Tako podaci pokazuju da je u Srbiji 2012. godine među poljoprivrednicima bilo 1,5% potomaka pripadnika viših slojeva, 1,2% onih čije je poreklo srednjeslojno, 4,2% potomaka pripadnika prelaznog sloja i čak 21,8% potomaka manuelnih radnika (uz 71,4% onih koji su „nasledili” položaj očeva). Rečju, novi društveno-ekonomski poredak donosi po prvi put na ove prostore pojavu obimnije obostrane „razmene” između dve grupacije na dnu društvene hijerarhije (pri čemu, kao što se u Srbiji pokazalo tokom 1990-ih, poljoprivrednici više nisu trajno „zakovani” za

samo društveno dno već u povoljnim konjunkturnim uslovima mogu doseći ekonomski položaj povoljniji od radničkog — up. Lazić 2011).

U dosadašnjem tekstu prikazivani su podaci o međugeneracijskoj reprodukciji pojedinačnih društvenih grupa (klasa i slojeva), a sada će se, radi lakšeg sumiranja nalaza, razmotriti i celovita slika promena obrazaca pokretljivosti tokom procesa sistemskih promena, izražena kroz ukupnu stopu samoreprodukcije grupa, koja pokazuje koliko je pripadnika različitih klasa/slojeva zadržalo društveni položaj svojih očeva. Taj će uvid biti dopunjen i analizom jačine povezanosti društvenih položaja očeva i potomaka, izražene Spearmanovim koeficijentom korelacije. Na taj način će se jasnije doći do zaključka da li su, i u kojoj meri, procesi transformacije iz socijalističkog u kapitalistički sistem društvenih odnosa u Crnoj Gori uticali na stepen otvorenosti društvene strukture, odnosno da li su povećali, smanjili ili nisu uticali na šanse za međugeneracijsko kretanje uz ili niz hijerarhiju društvenih klasa/slojeva (grafikon 1).

Grafikon 1. Stopa međugeneracijske samoreprodukcije društvenih grupa

Vrednost Spearmanovog koeficijenta korelacije jasno pokazuje da je povezanost društvenih položaja očeva i potomaka vrlo snažna, kao i da u izvesnoj — manjoj — meri ta povezanost opada, naročito tokom prvog perioda PST, dok u drugom periodu uglavnom stagnira. Zanimljivo je, međutim, da se taj nalaz naizgled ne poklapa u potpunosti s kretanjem stope samoreprodukcije grupa,

koja u prvom periodu raste, dok u drugom značajnije opada (u Srbiji je ovaj trend obrnut: stopa samoreprodukcije prvo opada, pa zatim raste, dok korelacija između položaja očeva i potomaka minimalno, ali kontinuirano, raste, što bi govorilo o rastućoj zatvorenosti društvene strukture u procesu sistemskih promena; v. Cvejić 2012). Uočena „nedoslednost” posledica je različitih tokova pokretljivosti kod različitih društvenih grupa, zbog različitih uzroka. Najvažniji činilac ovde je, ako se ponovo pogledaju raniji pojedinačni nalazi, rastuća otvorenost poljoprivrednika za potomke manuelnih radnika, pa čak i pripadnika prelaznih slojeva. Drugim rečima, povećana otvorenost društva u Crnoj Gori nije posledica lakše pristupačnosti srednjih i viših društvenih položaja za potomke pripadnika nižih slojeva, već prinudnog silaznog kretanja potomaka manuelnih radnika i pripadnika prelaznog sloja zbog ekonomske krize (dezindustrializacije, nesigurnosti radnih mesta, opadajućih prihoda i sl.). Nasuprot tome, uočena je rastuća samoreprodukcija srednjih slojeva, kao i viših, i njihovo veće zatvaranje prema usponu potomaka iz nižih društvenih slojeva (manuelnih radnika i poljoprivrednika).

Rečju, analiza podataka o promenama u obrascima međugeneracijske pokretljivosti u Crnoj Gori tokom PST pokazuje da oblikovanje novog sistema odnosa nije radikalnije promenilo opštu tendenciju postojanja klasnih barijera između osnovnih društvenih grupa, koja otežava uspon pripadnika nižih slojeva i olakšava zadržavanje društvenog statusa potomcima pripadnika viših slojeva. Naprotiv, novi obrasci pokretljivosti, koji su rezultat, prvo, načina uspostavljanja novog tipa odnosa, a zatim i principa njihove reprodukcije, ne upućuju na formiranje „otvorenijeg” društva, kao ni na jačanje principa meritokratske selekcije pripadnika povlašćenih slojeva. Zadržavanje političke vlasti od strane pripadnika nekadašnje nomenklature je, kao i u Srbiji, omogućilo konverziju ranijih položaja u privatno vlasništvo (Lazić 2011), a legitimisanje i legalizacija tog vlasništva omogućuje njegovo porodično prenošenje. Stoga je rast zatvorenosti vladajućih slojeva neminovan, kao što produblјivanje ekonomskih nejednakosti i rastući troškovi obrazovanja dovode do rasta zatvorenosti stručnjackog sloja prema usponu potomaka pripadnika nižih slojeva.

3. Unutargeneracijska pokretljivost

Zaključci do kojih se došlo sada će se dodatno proveriti analizom podataka o unutargeneracijskoj pokretljivosti pripadnika osnovnih društvenih grupa, prikupljenih u istraživanjima na koja se oslanjala i prethodna analiza. Kao

pokazatelj koristeći se poređenje prvog radnog mesta ispitanika (kao indikatora njegovog društvenog položaja) i aktuelnog položaja.

Neka uvodno bude rečeno da je unutargeneracijska pokretljivost određena, kao i međugeneracijska, opštim principima reprodukcije vladajućeg sistema društvenih odnosa, pri čemu se međugeneracijsko kretanje uzima kao uslovljavajuće, ali ne u apsolutnom smislu (Lazić 1987: 105). Naime, sistemski društveni prevrati, kao što je bio slučaj sa jugoslovenskom socijalističkom revolucijom, mogu dramatično povećati unutargeneracijsku pokretljivost, koja je, u okolnostima stabilnog funkcionisanja sistema društvenih odnosa, bila znatno manja od međugeneracijske (kao što se pokazalo u ranijim istraživanjima; v. Lazić 2011). Uz to se u kapitalističkom poretku, npr., međugeneracijska klasna samoreprodukcija ekonomski dominantne grupacije može na unutargeneracijskom planu odvijati kroz proces postepenog uspinjanja potomaka sa stručnjakog, preko nižeg rukovodećeg, do dominantnog položaja u preduzećima (v. za Francusku i Veliku Britaniju Maclean, Harvey and Press 2006; za Nemačku Bunselmeyer, Holland-Cunzand Driblisch 2013). Podaci o unutargeneracijskoj pokretljivosti za Crnu Goru analiziraće se, kao i prethodni, za osnovne društvene grupe pojedinačno, u tri vremenske serije (1989, 2003. i 2015. godine) i porediće se, radi pouzdanijeg zaključivanja (pre svega zato što se proces PST u obe zemlje tokom dvadesetak godina odvijao na približno isti način), s analognim podacima za Srbiju.

Analiza će početi podacima o pokretljivosti pripadnika vladajućih slojeva (tabela 6).

Tabela 6. Prvo radno mesto pripadnika višeg sloja

Godina	Prvo radno mesto pripadnika višeg sloja*				
	1	2	3	4	5
1989.	7,1%	75,0%	16,1%	1,8%	0,0%
2003.	20,0%	44,4%	17,8%	17,8%	0,0%
2015.	22,9%	57,1%	11,4%	8,6%	0,0%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1.

Kao što je ranije pokazivano za Hrvatsku (Lazić 1987) i Srbiju (Lazić 2011), u socijalizmu se nomenklatura unutargeneracijski regrutovala izrazito preovlađujuće iz srednjih slojeva (stručnjaka i nižih rukovodilaca), i to sve više što je društveni poredak ulazio u fazu „zrelosti”. Naime, značajniji stepen samoobnavljanja vladajuće grupacije bio je u principu trajno otežan zbog kontrole naimenovanja na niže položaje od strane posednika viših, a s druge strane su

legitimacijski razlozi za promociju izvesnog broja pripadnika manuelnih zanimanja gubili na značaju. Rečju, izrazita većina pripadnika nomenklature započinjala je vlastitu radnu karijeru na položaju stručnjaka ili nižeg rukovodioca, a zatim se uspinjala na više društvene položaje. To je omogućavalo, s jedne strane, „profesionalizaciju” (stručnu i upravljačku) nomenklature, u uslovima sve kompleksnijeg društveno-ekonomskog okruženja, a s druge strane, stvaranje distance između životnih uslova nižih i viših slojeva, koja je nužna posledica reprodukcije klasnog sistema društvenih odnosa.

Podaci pokazuju da su isti mehanizmi delovali i u Crnoj Gori, s tim što je ovde praktično bio potpuno onemogućen uspon s položaja manuelnih radnika u nomenklaturu (podaci za Srbiju su veoma slični, ali je procenat onih koji su dospeli iz sloja manuelnih radnika do društvenog vrha ipak bio nešto veći: iznosio je 7,9%).

Sistemska promena donosi i značajnije izmene u obrascima pokretljivosti kada je reč o dominantnim društvenim slojevima. Pre svega, kao što se moglo očekivati, samoreprodukcija grupe uvećala se tri puta, uz srazmerno opadanje mogućnosti uspona iz srednjih slojeva u više. Ipak, srednji slojevi i dalje ostaju najveći regrutni rezervoar za popunjavanje viših slojeva, s tim što se može pretpostaviti da je kod ekonomske elite proces unutargeneracijske samoreprodukcije naglašeniji, dok za uspon u političku elitu put započinje na nešto nižem (po pravilu stručnjačkom) nivou. Podatak o naglom rastu šansi za uspon iz sloja manuelnih radnika u više slojeve nije jednostavno objašnjiv. Iako se može pretpostaviti da je ovde prvenstveno reč o pojedincima koji su u vreme hatoične sistemske transformacije (ratovi, rušenje pravnog poretka, sankcije i sl.) uspeli da akumuliraju kapital i postanu krupniji preduzetnici, preporučljivo bi bilo biti uzdržan u zaključcima.

Na ispravnost prethodnog upozorenja upućuju najnoviji podaci (prema kojima, doduše, kao što je upozoreno, takođe treba zadržati rezerve), koji navode na to da su šanse za unutargeneracijski uspon iz nižih (manuelnih) slojeva u više slojeve tokom poslednjih desetak godina značajno smanjene, odnosno prepolovljene. Ti podaci, iz 2015. godine, ukazuju na dalje jačanje tendencije samoreprodukcije viših slojeva (po svoj prilici, prvenstveno ekonomske elite), kao i na povratak na izrazito preovlađujuću ulogu srednjih slojeva kao glavnog regrutnog rezervoara vladajuće grupacije. Treba naglasiti da se ovi podaci u velikoj meri podudaraju s nalazima o unutargeneracijskoj reprodukciji viših slojeva u Srbiji, iz 2012. godine, ali s jednim izuzetkom. Tamo su, naime, prva radna mesta pripadnika tih slojeva bila: na položajima viših slojeva u 4,1% slučajeva; srednjih slojeva u 75,3%; prelaznog sloja u 13,7%; i manuelnih slojeva u 6,8% slučajeva (kao i u Crnoj Gori, uspona iz grupacije poljoprivrednika

nije bilo). Dakle, razlika je u tome što je stepen samoreprodukcije viših slojeva u Srbiji znatno manji (ona je ograničena na ekonomsku elitu). Pokazano je, međutim, da je razlog tome to što se potomci većih privatnih vlasnika tamo još uvek pripremaju za karijeru naslednika-upravljača firmi, kao i u zapadnim zemljama, zauzimajući (privremeno) u roditeljskim firmama stručnjačke i niže rukovodeće položaje (up. Lazić 2014). Da li se u Crnoj Gori takva obuka za sada preskače, ili su sadašnji pripadnici ekonomske elite već završili tu obuku, ili je reč o nekom trećem razlogu, sada se može samo nagađati, ali je ukupno uzev važno naglasiti da dobijeni nalaz pokazuje kako ustanovljeni obrazac unutargeneracijske regrutacije viših slojeva ovde svedoči o učvršćivanju kapitalističkog poretka u zemlji.

Pogledaju li se istraživački nalazi o unutargeneracijskoj pokretljivosti srednjih slojeva, uočiće se sledeće (tabela 7).

Tabela 7. Prvo radno mesto pripadnika stručnjaka, nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika

Godina	Prvo radno mesto pripadnika stručnjaka, nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,0%	94,3%	5,7%	0,0%	0,0%
2003.	2,3%	64,5%	16,8%	15,9%	0,5%
2015.	2,8%	68,7%	11,1%	17,5%	0,0%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1.

Veoma je uočljiv podatak da su pri kraju socijalističkog perioda srednji slojevi bili skoro potpuno zatvoreni za unutargeneracijski uspon iz nižih slojeva (s minimalnim izuzetkom prelaznog sloja). Ovaj nalaz za Crnu Goru (koji se značajno razlikuje od nalaza za Srbiju, pa i Hrvatsku; u Srbiji je pripadnika srednjih slojeva koji su na istom položaju započeli svoju karijeru bilo 61,6%, a u Hrvatskoj 73,6% — v. za Hrvatsku: Lazić 1987: 107) pokazuje da je proces širenja distance između nižih slojeva, s jedne strane, i srednjih i viših, s druge, bio izrazito uznapredovao. Strukturalne promene dovele su do delimičnog uklanjanja barijera za unutargeneracijski uspon, tako da je on bio onemogućen samo za poljoprivrednike. Može se pretpostaviti da je reč ovde pre svega o prelasku izvesnog broja manuelnih radnika, kao i službenika i tehničara, u sitne preduzetnike. Sličan rast unutargeneracijske pokretljivosti iz nižih u srednje slojeve zabeležen je u isto vreme i u Srbiji, gde je 26,3% pripadnika prelaznih slojeva i 16,0% manuelnih radnika dospelo u srednje slojeve, po svoj prilici, tako što su prešli u privatni sektor, osnivajući male firme. Najnoviji podaci za Crnu Goru, međutim, pokazuju da će se s učvršćivanjem kapitalističkih odnosa ovaj kanal

uzlazne pokretljivosti ponovo sužavati (kao što se događa i u Srbiji), a preovladati tendencija slabije unutargeneracijske pokretljivosti (iako sigurno ne tako drastično niske, kao što je u Crnoj Gori bilo krajem 1980-ih).

Unutargeneracijska pokretljivost prelaznog sloja, prema istraživačkim podacima, kretala se u naznačenom vremenskom periodu na način kako je prikazano u tabeli (tabela 8).

Tabela 8. Prvo radno mesto pripadnika prelaznog sloja

Godina	Prvo radno mesto pripadnika prelaznog sloja*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,0%	1,8%	75,2%	23,0%	0,0%
2003.	0,4%	3,1%	80,5%	16,1%	0,0%
2015.	0,4%	4,7%	73,1%	20,5%	1,3%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1

Uočljiv je relativno nizak stepen pokretljivosti pripadnika ovog sloja u svim periodima, odnosno društvenim porecima. U socijalizmu, u njega su tokom karijere mogli dospeti (usponom) samo manuelni radnici (najverovatnije dodatnim školovanjem, koje im je omogućavalo da steknu položaj tehničara ili službenika).

Sistemske promene dodatno su izolovale ovu grupaciju, ne menjajući značajnije smer kretanja, ali verovatno uz promenu kanala: za manuelne radnike otvoreniji je postao put prema sitnim preduzetnicima, dok ekonomska kriza usmerava u tu grupaciju, ali silaznom putanjom, jedan deo pripadnika srednjih slojeva, onih koji su pretrpeli tržišni neuspeh.

Najzad, kao što svedoče najnoviji podaci, i jedna i druga tendencija neznatno su pojačane u narednom periodu, što aktuelnu zatvorenost prelaznog sloja približava onoj iz perioda kasnog socijalizma. Treba napomenuti i da je za Srbiju u svim posmatranim periodima ova grupacija bila mnogo manje unutargeneracijski zatvorena: tamo je, dosta konstantno, tek nešto više od polovine pripadnika sloja tokom celokupne karijere zadržavalo svoj položaj, dok je više od trećine njih do aktuelnog položaja došlo usponom iz slojeva manualnih radnika. Zanimljivo je i da je u Srbiji, kao i u Crnoj Gori, u poslednjem periodu — koji karakteriše naglašena ekonomska kriza — došlo do porasta broja onih koji su tokom karijere nazadovali, s položaja unutar srednjih slojeva na položaj prelaznog sloja (takvih je bilo 2012. godine 6,7%).

Kada je reč o unutargeneracijskoj pokretljivosti manualnih radnika, podaci pokazuju sledeće (tabela 9):

Tabela 9. Prvo radno mesto manualnih radnika

Godina	Prvo radno mesto manualnih radnika*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,0%	0,7%	0,7%	98,6%	0,0%
2003.	0,7%	1,1%	3,7%	93,9%	0,7%
2015.	0,4%	2,2%	14,1%	82,3%	1,1%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1

Pokazuje se da je nepokretnost ono što primarno karakteriše ovu grupaciju: na zalasku socijalističkog poretka u nju se tokom karijere nije uspinjalo, što bi govorilo da su deagrarizacijski tokovi u Crnoj Gori tada već bili okončani (odnosno, prethodna generacija manualnih radnika uglavnom je morala biti popunjavana iz poljoprivredničke grupacije). Slične okolnosti zadržale su se i u prvom periodu PST: broj stacionarnih pripadnika grupacije neznatno je smanjen. Tada je, međutim, započelo unutargeneracijsko popunjavanje ovih slojeva i odozgo, iz prelaznog sloja, što je po svoj prilici bila posledica ekonomske krize. No, u novije vreme upravo se ovaj proces ubrzao: pogoršani ekonomski uslovi, najverovatnije, čine granicu između manualnih radnika i prelaznog sloja poroznijom, namećući ovim drugima silazno kretanje tokom karijere (primer za ovo bi bilo propadanje sitne zanatske ili trgovinske privatne firme i traženje zaposlenja u nekoj drugoj, privatnoj ili javnoj firmi). Da dobijene podatke možemo prihvatiti s većim poverenjem navode nas podaci za Srbiju, gde se procesi unutargeneracijske pokretljivosti kod pripadnika manualne grupacije odvijaju skoro identično kao u Crnoj Gori. Tako je tamo, 2012. godine, manualnih radnika koji su karijeru započeli unutar srednjih slojeva bilo 1,6%, onih iz prelaznog sloja 12,1%, a poljoprivrednika 0,6% (što znači da 85,7% pripadnika klase nije menjalo položaj).

Najzad, podaci o unutargeneracijskoj pokretljivosti poljoprivrednika pokazuju sledeće (tabela 10).

Tabela 10. Prvo radno mesto poljoprivrednika

Godina	Prvo radno mesto poljoprivrednika*				
	1	2	3	4	5
1989.	0,0%	0,0%	1,3%	21,8%	76,9%
2003.	0,0%	0,0%	0,0%	11,1%	88,9%
2015.	0,0%	0,0%	11,8%	20,6%	67,6%

* Društveni slojevi — kao u tabeli 1

U socijalističkom periodu, kao i prvim godinama PST, uz malu unutargeneracijsku pokretljivost pripadnika ove grupacije, postoji samo još mala „razmena” sa manuelnim radnicima (najverovatnije onima bez kvalifikacije). Doduše, broj onih koji su 1989. godine tokom karijere nazadovali iz radničke u poljoprivredničku grupaciju iznenađujuće je visok (takvih je u Srbiji, u tom periodu, bilo svega 7,7%), i po svoj je prilici rezultat još uvek znatnog broja „polutana” — seljaka-radnika — koji su istovremeno obavljali oba zanimanja.

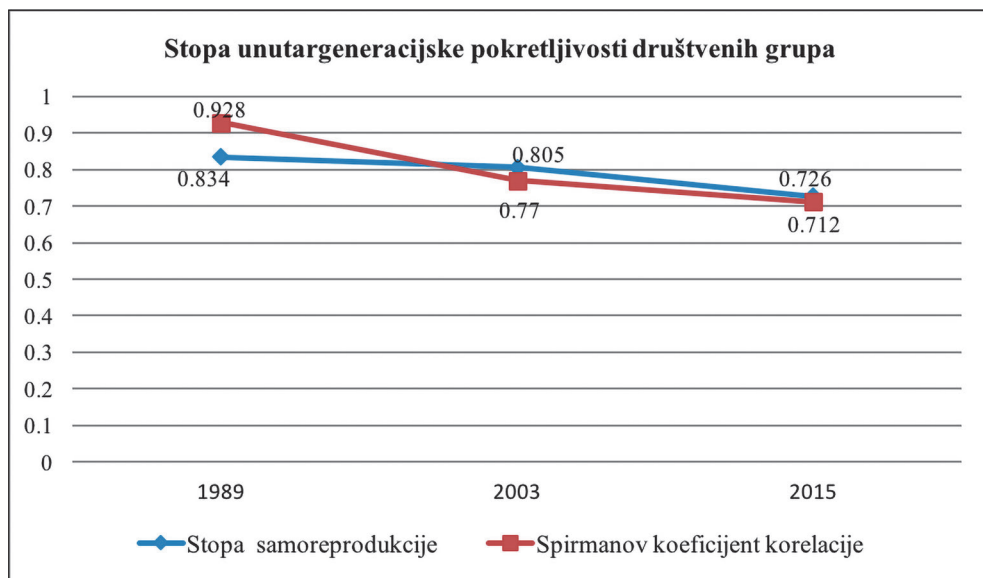
Značajno smanjivanje ovog silaznog kretanja u 2003. godini verovatno je posledica velikog apsolutnog smanjenja broja poljoprivrednika u populaciji (u Srbiji je tada bio uvećan broj poljoprivrednika koji su karijeru započeli kao radnici — takvih je bilo 14,0%, dakle slično kao u Crnoj Gori u isto vreme).

Tokom poslednjih desetak godina, međutim, došlo je do značajnih promena, koje bi (s obzirom na dobijene empirijske nalaze), najverovatnije, trebalo pripisati kretanju ekonomske konjunktore: ne samo da je ponovo (znatno) porastao broj manuelnih radnika koji su se tokom karijere orijentisali na poljoprivredu, nego je ovo silazno kretanje zahvatilo i pripadnike prelaznog sloja. Važno je navesti da je u Srbiji ista tendencija dramatično izražena u slučaju manuelnih radnika, a nešto manje, takođe, i kod pripadnika prelaznog sloja: prvih je 2012. godine bilo čak 37,6%, a drugih 8,1%. Dezindustrijalizacija, uz pad ekonomskih aktivnosti (pritom, u uslovima u kojima značajan procenat stanovništva još uvek živi na selu i poseduje obradivo zemljište), najverovatnije čini najvažniji uzročni okvir ovih promena. One, međutim, ne mogu imati trajniji karakter u ovom obliku jer moderna poljoprivreda jednostavno ne može da počiva na pretežno sitnom posedu, na koji se doskorašnji radnici ili niži službenici mogu vraćati.

Analiza unutargeneracijske pokretljivosti po pojedinačnim osnovnim društvenim grupama (klasama/slojevima) sada će biti sumirana na isti način kao u prethodnoj analizi međugeneracijske pokretljivosti, preko ukupne stope pokretljivosti i Spearmanovog koeficijenta korelacije, koji pokazuje jačinu povezanosti sadašnjeg i prvog radnog mesta ispitanika (grafikon 2).

Iz podataka u grafikonu lako se može zaključiti da izrazito visoka stopa unutargeneracijske nepokretnosti (zadržavanje istog društvenog položaja tokom radne karijere), uz dramatično visoku korelaciju između prvog i aktuelnog položaja, kao pojave karakteristične za socijalističko društvo u Crnoj Gori (ali i u Srbiji, za koju Spearman iznosi 0,878), tokom PST slabi, zadržavajući, doduše, i dalje veoma visoke vrednosti (slabljenje je naglašeno i u Srbiji, gde Spearman u 2012. godini iznosi 0,651). Međutim, kao i u slučaju međugeneracijske pokretljivosti, to opadanje predodređenosti toka i ishoda karijere pripadnika osnovnih društvenih grupa njenim početkom, nije rezultat ukupnog otvaranja

Grafikon 2. Stopa unutargeneracijske pokretljivosti društvenih grupa

društvene strukture, odnosno smanjivanja prepreka za društveni uspon ili pad, u zavisnosti od individualne sposobnosti pojedinaca. Ranije analize unutargeneracijske pokretljivosti pripadnika pojedinačnih društvenih grupa pokazale su: da se viši slojevi tokom PST u značajnoj meri zatvaraju prema usponu iz nižih; da je rastuća mogućnost uspona iz nižih slojeva u srednje privremena i odnosi se verovatno, pre svega, na prelazak u novu preduzetničku grupaciju; a da je kvantitativno najveća promena zahvatila niže društvene grupacije, i to tako što je podstaknuto silazno kretanje pripadnika slojeva manualnih radnika, pa i prelaznih grupacija, među poljoprivrednike. Pošto je, s druge strane, u dva poslednja slučaja reč o privremenim procesima (što bi trebalo da važi, možemo se nadati, i za nepovoljne konjunkturane ekonomske prilike), ne bi bilo neopravdano očekivati delimično obrtanje trenda pokretljivosti. To znači da se može pretpostaviti kako će u narednom periodu doći do izvesnog rasta stabilnosti hijerarhijskih društvenih položaja, u okvirima individualne karijere pripadnika osnovnih društvenih grupa (naravno, to će zavisiti i od daljih strukturalnih promena: od eventualne delimične reindustrijalizacije ili rastuće tercijarizacije ekonomije u Crnoj Gori).

Rečju, sistemske promene u Crnoj Gori (kao ni u drugim postsocijalističkim zemljama) nisu dovele do uspostavljanja veće vertikalne društvene pokretljivosti, odnosno do formiranja „otvorenog” ili „meritokratskog društva”. Naprotiv, one znače daleko veći stepen međugeneracijske reprodukcije na vrhu

društva: onemogućavanje uspona iz nižih slojeva na položaje ekonomski dominantne grupacije (njenu otvorenost skoro isključivo prema srednjim slojevima) i ograničavanje regrutnog rezervoara na srednje slojeve u slučaju političke elite. Elementi povećane međugeneracijske i unutargeneracijske pokretljivosti mogu se naći samo u slučaju delovanja izvesnih sistemskih činilaca, kao što je formiranje novih preduzetničkih grupa unutar srednjih i prelaznih slojeva, te konjunkturnih ekonomskih činilaca. Dok se, u prvom slučaju, može govoriti o privremenom povećanju šansi za uspon pripadnika nižih slojeva u prelazne i srednje, u drugom slučaju — koji objašnjava najveći deo rasta pokretljivosti — reč je o silaznim kretanjima manuelnih radnika i pripadnika prelaznog sloja, prema dnu društvene hijerarhije. Ukupan ishod tih kretanja, kao i u Srbiji (pa i u drugim zemljama koje su prošle put PST), jeste povećavanje distance između viših i srednjih društvenih slojeva, na jednoj strani, i najvećeg dela društva, na drugoj.

Literatura

- [1] Bunselmeyer, E., M. Holland-Cunzand K. Driblisch. 2013. *Projektbericht*
- [2] „*Entscheidungsträger in Deutschland: werte und Einstellungen*“, *Discussion Paper P2013–001*. Berlin: WZB.
- [3] Cvejić, S. 2012. „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji“, u D. Marinković i S. Šljukić, ur., *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- [4] Dal, R. 1997. *Poliarhija*. Beograd: Filip Višnjić.
- [5] Erikson, R. and J. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- [6] Hodžić, A. 1991. „Društvena struktura i kvaliteta života“. *Sociologija*, Vol. XXXIII, br. 3.
- [7] Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- [8] Lazić, M. 1994. „Preobražaj ekonomske elite“, u M. Lazić, ur., *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- [9] Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- [10] Lazić, M. 2014. Uvod, u M. Lazić ur., *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- [11] Maclean, M., C. Harvey and J. Press. 2006. *Business Elites and Corporate Governance in France and the UK*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- [12] Simkus, A. 2007. Guest Editor's Introduction. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- [13] Szelenyi I. and S. Szelenyi. 1995. Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, Vol. 24, No 5.

Irena PETROVIĆ*

MATERIJALNE NEJEDNAKOSTI

1. Uvod

PROBLEMIMA materijalnih nejednakosti osnovnih društvenih grupa tokom socijalizma bio je posvećen veliki broj istraživanja (Popović, ur. 1977; Popović, ur. 1987; Saksida et al. 1977; Lazić 1987). Na osnovu nalaza jednog broja istraživanja utvrđeno je postojanje materijalnih nejednakosti između društvenih grupa, s tim što nije pokazano da materijalne nejednakosti imaju klasni karakter (Popović, ur. 1977; Popović, ur. 1987). Dalje, Saksida je, na primer, utvrdio da u jugoslovenskom društvu postoje materijalne nejednakosti, potom nejednakosti u raspodeli moći i ugleda, ali je zaključio da ne postoji značajna povezanost između ove tri hijerarhijske strukture (Saksida i dr. 1977). Nasuprot ovakvim istraživačkim nalazima, na osnovu istraživanja koja su realizovana u Hrvatskoj sredinom 1980-ih (Lazić 1987), kao i na teritoriji Srbije krajem 1980-ih godina, utvrđene su značajne razlike između pripadnika osnovnih društvenih klasa, i to kako u akumulisanim materijalnim resursima (stanovi/kuće, vikendice, trajna potrošna dobra), tako i u sredstvima za potrošnju. Takođe, rezultati ovih istraživanja su pokazali da su razlike između pojedinih aspekata načina života društvenih grupa imale kumulativan karakter (odnosno međusobno su se „podupirale”), tako da su nejednakosti ukupnog društvenog položaja tih grupa bile u tolikoj meri izražene da su zadobile jasna klasna obeležja (Lazić 2011:150).

Bez obzira na različite empirijske rezultate koji su sasvim izvesno poticali iz primene različitih teorijskih koncepata, operacionalizacije pojmova, kao i metodološkog okvira istraživanja, može se reći da su empirijska istraživanja pokazala da su ekonomske nejednakosti u jugoslovenskom društvu tokom socijalizma bile izražene i da su bile povezane sa hijerarhijskom distribucijom

---

* Prof. dr Irena Petrović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

društvenih položaja, pa tako, dok su na samom vrhu bili pripadnici kolektivno-vlasničke klase (nomenklature), a srednje položaje „zauzimali” stručnjaci, niži rukovodioci i pripadnici posrednih slojeva, dotle su se radnici i poljoprivrednici našli na samom dnu.

2. Materijalne nejednakosti: rezultati istraživanja

2.1. Materijalne nejednakosti u Crnoj Gori u socijalizmu

U ovom delu teksta biće prikazani rezultati tri empirijska istraživanja (o kojima je bilo reči u tekstu o društvenoj pokretljivosti) koja se odnose na materijalne nejednakosti osnovnih društvenih grupa. Materijalne nejednakosti biće analizirane na osnovu indeksa materijalnog položaja, koji predstavlja kompozitni indeks i sadrži nekoliko indikatora, i to: indikator prihoda, potrošnje i posedovanja imovine (odnosno kompozitni indeks je konstruisan na osnovu ukupnih prihoda domaćinstva, vrednosti kuće/stana, vrednosti drugih nekretnina, infrastrukturne opremljenosti kuće/stana, vrednosti trajnih potrošnih dobara, načina provođenja godišnjeg odmora, vrednosti automobila). Svi indikatori su korišćeni u sva tri istraživanja, s tim da su visina prihoda i vrednost imovine u 1989. godini morali biti ocenjeni odgovarajućim statističkim modelom jer u upitniku iz 1989. godine nisu bila postavljana pitanja o tim indikatorima. Tako je vrednost imovine rekonstruisana na osnovu pretpostavke da su svi nosioci stanarskog prava otkupili stanove, pa je ispitanicima dodeljena aproksimativna pozicija na intervalnoj skali vrednosti stana. S druge strane, prihodi domaćinstva su rekonstruisani na osnovu zanimanja ispitanika, uz odgovarajuću korekciju brojem članova domaćinstva i brojem izdržanih lica. Na osnovu vrednosti ova tri indikatora konstruisana je intervalna skala od 5 nivoa: nizak, niži srednji, srednji, viši srednji i visok materijalni položaj (vrednosti 1–5) (više o ovom indeksu videti u Lazić, Cvejić 2004).

U nastavku rada analiziraće se obrasci materijalnih nejednakosti krajem socijalističkog poretka i tokom perioda postsocijalističke transformacije u Crnoj Gori. Ovi nalazi biće upoređeni sa odgovarajućim podacima za Srbiju (za gotovo isti period).

Pre nego što se pređe na analizu ekonomskih nejednakosti tokom socijalizma, neka bude istaknuto da su istraživački rezultati pokazali da su materijalne nejednakosti između osnovnih društvenih grupa bile prisutne tokom čitavog analiziranog perioda (1989–2015). Rezultati analize varijanse su pokazali da je ekonomska diferencijacija društvenih klasa bila najizraženija krajem 1980-ih,

dok je period postsocijalističke transformacije doneo pad razlika između društvenih klasa (tabela 1). U isto vreme, zabeleženo je da je krajem osamdesetih bila najjača unutrašnja homogenost materijalnog položaja društvenih klasa, dok će period intenziviranja društvenih promena usloviti pad konzistentnosti materijalnog položaja društvenih grupa. Slični istraživački rezultati dobijeni su i za Srbiju.

Tabela 1. Rezultati analize varijanse materijalnog položaja društvenih klasa, 1989, 2003. i 2015. godine u Crnoj Gori

	1989.	2003.	2015.
F	109,717	38,353	23,205
Međugrupna varijansa	91,977	40, 401	19,613
Stepeni slobode između grupa	4	4	4
Unutargrupna varijansa	,838	1,053	0,845
Stepeni slobode unutar grupa	743	510	1110

Pre analize osobenosti materijalnih nejednakosti različitih društvenih grupacija tokom socijalizma, pogledajmo kako je krajem 1980-ih godina izgledao materijalni položaj stanovništva Crne Gore. Kao što se može videti u tabeli 2, nešto više od jedne polovine istraživanjem obuhvaćenog stanovništva imalo je nizak i niži srednji materijalni položaj. Uz to, čak se jedna petina ispitanika nalazila na samom dnu skale materijalnog položaja. Dalje, nešto više od jedne četvrtine njih imalo je srednji materijalni položaj, 14% viši srednji, dok je visok materijalni položaj zauzimalo 5% ispitanika. Analogni podaci za Srbiju pokazali su sličnu distribuciju stanovništva na skali materijalnog položaja: nizak i niži srednji materijalni položaj imalo je 56% ispitanika, 24,1% ispitanika je zauzelo srednji položaj, potom njih 14% viši srednji, dok je 6% ostvarilo visok materijalni položaj.

Tabela 2. Materijalni položaj u Crnoj Gori i Srbiji 1989. godine (u %)

Indeks materijalnog položaja	Crna Gora	Srbija
Nizak	20,6	17,9
Niži srednji	34,1	38,1
Srednji	26,5	24,1
Viši srednji	13,9	14,1
Visok	4,9	5,9
Ukupno	100,0	100,0
Prosečna vrednost	2,48	2,52

Sa deskriptivne analize materijalnog položaja stanovništva Crne Gore prelazi se na proučavanje osobnosti materijalnog položaja različitih društvenih grupa tokom socijalizma. Rezultati višestrukog poređenja društvenih grupa prema materijalnom položaju dati su u tabeli 3.

Tabela 3. Rezultati višestrukog poređenja društvenih klasa prema materijalnom položaju 1989. godine — Tukijev test

Klasni položaj ispitanika	N	Subset for alpha = 0.05				
		1	2	3	4	5
Poljoprivrednici	83	1,5663				
Manuelni radnici	339		2,0590			
Prelazni sloj	133			2,7744		
Stručnjaci, niži rukovodioci, sitni preduzetnici	133				3,4436	
Viši sloj	60					3,8000
Sig.		1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

Na osnovu rezultata višestrukog poređenja društvenih klasa prema materijalnom položaju (Tukijev test) krajem osamdesetih u Crnoj Gori, utvrđena je statistički značajna razlika između materijalnog položaja pripadnika svih društvenih grupa (tabela 3).

Kao što se može jasno videti, prosečni rezultat dobijen na skali materijalnog položaja za društvene grupe pojedinačno pokazuje da su poljoprivrednici krajem 1980-ih imali najlošiji materijalni položaj. Naime, preko 85% poljoprivrednika u Crnoj Gori je krajem 1980-ih imalo nizak i niži srednji materijalni položaj (tabela 17 u prilogu). I u slučaju Srbije poljoprivrednici su se krajem osamdesetih nalazili na samom dnu — empirijski podaci su pokazali da je čitavih 86% poljoprivrednika imalo nizak i niži srednji materijalni položaj. Postavlja se pitanje čime se može objasniti ovako nizak materijalni položaj poljoprivrednika u društvima Srbije i Crne Gore tokom socijalizma.¹ Uz napomenu da je odgovor moguće tražiti u više pravaca, ovde se ističe sledeće. Kao što je poznato, početkom pedesetih godina napušten je pokušaj kolektivizacije poljoprivrede i dozvoljeno je sitno privatno vlasništvo nad zemljištem. Međutim, usled ograničenog privatnog vlasništva, uz usitnjavanje poseda koje je teklo u celokupnom posleratnom periodu, u značajnoj meri je bio otežan razvoj

¹ Nizak materijalni položaj poljoprivrednika je zabeležen i u Hrvatskoj (Lazić 1987).

moderne robne proizvodnje, tako da su sitna domaćinstva uglavnom bila naturalni a ne robni proizvođači (Mrkšić 1987: 154–155).

Potpuniji uvid u materijalni položaj društvenih grupa pruža analiza unutar-klasne konzistentnosti materijalnog položaja. Unutar-klasna (ne)konzistentnost je na ovom mestu praćena pomoću koeficijenta varijacije (V) koji ukazuje na odnos standardne devijacije i aritmetičke sredine i označava prosečno odstupanje materijalnog položaja pripadnika određene grupacije od prosečne vrednosti materijalnog položaja koji je dobijen za tu grupu (tabela 4). Ako pogledamo vrednosti koeficijenta varijacije za grupaciju poljoprivrednika, možemo videti da je u ovoj grupi zabeležen nizak stepen homogenosti materijalnog položaja (V = 51,0%). Ovakav nalaz se može objasniti različitim tzv. individualnim strategijama poljoprivrednih domaćinstava, u smislu različitog stepena ulaganja u poljoprivredna gazdinstva, zapošljavanjem u nepoljoprivrednom sektoru, preduzetništvom i sl.

Tabela 4. Prosečne vrednosti materijalnog položaja, standardna devijacija i koeficijent varijacije za društvene klase u Crnoj Gori 1989. godine

Društvene klase	Prosečni skor	SD	V (%)
Poljoprivrednici	1,56	0,79	51,0
Manuelni radnici	2,05	0,89	43,7
Prelazni sloj (službenici i tehničari)	2,77	0,95	34,2
Stručnjaci i niži rukovodioci sa VSS	3,44	0,98	28,6
Viši sloj	3,80	0,93	24,6
Ukupno	2,48	1,11	44,7

SD — standardna devijacija; V — koeficijent varijacije

Ukoliko dalje posmatramo materijalni položaj manualnih radnika, možemo uočiti da su pripadnici ove društvene grupe takođe imali loš materijalni položaj, iako nešto bolji od poljoprivrednika. Empirijski nalazi pokazuju da se 73% manualnih radnika nalazilo u dve najniže kategorije materijalnog položaja (tabela 17 u prilogu). Kako ističe Mrkšić (1987), iako su radnici i seljaci činili donji deo strukture društva, društveni položaj radnika je ipak bio daleko bolji jer su bili uključeni u društveni sektor, imali su bolje uslove rada, viši dohodak, socijalnu sigurnost, kao i povoljnije perspektive za obrazovanje i uzlaznu društvenu pokretljivost. Međutim, materijalni položaj radničkog sloja u Crnoj Gori bio je znatno ispod proseka za ukupan uzorak. Osim zaostajanja ove društvene grupacije za prosečnom vrednošću koju su društvene klase (posmatrane zajedno) ostvarile na indeksu materijalnog položaja, ono što još karakteriše materijalni položaj radnika krajem osamdesetih godina jeste

unutarklasna nekonzistentnost ($V = 43,7\%$). Nizak stepen homogenosti materijalnog položaja radničkog sloja objašnjava se posledicama uvođenja kvazitržišne decentralizacije početkom šezdesetih godina, koja je dovela ne samo do porasta materijalne diferencijacije između vladajućih, srednjih i radničkih slojeva (što, uostalom, pokazuju dobijeni istraživački rezultati), već i do značajnih razlika u materijalnom položaju unutar same grupe radnika. Kvazitržišna decentralizacija uslovlila je razlike između republika, pokrajina, pa i samih privrednih grana i preduzeća unutar iste privredne grane, što dalje znači da je materijalni položaj radničkog sloja bitno zavisio od neposrednog radnog mesta koje su zauzimali (od preduzeća, privredne grane, republike itd. u kojima su radili; Lazić 2011: 205).

Prosečne vrednosti materijalnog položaja za preostale društvene grupe pokazuju da se prelazni sloj (službenici i tehničari) nalazio u sredini: najveći broj službenika i tehničara zauzimao je srednji položaj (41,4%), dok su se ostali pripadnici ovog sloja uglavnom nalazili na nižoj skali lestvice (njih 36,9%). Prelazni sloj su sledili stručnjaci i niži rukovodioci, koji su zauzimali bolji materijalni položaj. Većina pripadnika ovog sloja se nalazila iznad srednjeg položaja. Ilustracije radi, 17,3% stručnjaka i nižih rukovodilaca imalo je nizak i niži srednji položaj, 33,1% srednji položaj, 35,3% se nalazilo u kategoriji višeg srednjeg materijalnog položaja, dok je 14,3% uspelo da dostigne visok materijalni položaj. Da je hijerarhija među društvenim grupama krajem osamdesetih i te kako bila prisutna, ukazuju podaci koji govore da su se na samom vrhu, očekivano, nalazili pripadnici klase kolektivnih vlasnika. Empirijski nalazi pokazuju sledeću distribuciju: nijedan pripadnik kolektivno-vlasničke klase nema nizak materijalni položaj, 10% se nalazi u kategoriji nižeg srednjeg materijalnog položaja, 25% u sredini, dok blizu polovine pripadnika ove društvene grupe zauzima viši srednji i visok materijalni položaj (40,0% i 25,9%, respektivno). Ovakav nalaz se može objasniti time što je i sama ova grupacija bila hijerarhijska, odnosno, drugim rečima: što je položaj u nomenklaturi bio viši, i sam ekonomski položaj je bio bolji.

Povoljniji materijalni položaj stručnjaka i vladajuće grupacije ponovo se može objasniti elementima kvazitržišne ekonomije u Jugoslaviji i to na sledeći način: relativna autonomija preduzeća omogućavala je direktorima da povećaju svoje zarade, ali i plate stručnjaka, čime je njihov materijalni položaj značajno poboljšan u odnosu na grupaciju manuelnih radnika (a što nije bio slučaj u drugim socijalističkim zemljama; vidi Lazić i Cvejić 2005: 42). Isti interpretativni obrazac se može primeniti i na istraživačke rezultate za Srbiju, u kojoj su zabeleženi gotovo identični obrasci materijalnih nejednakosti društvenih klasa tokom socijalističkog poretka.

Pored toga, ukoliko se pogledaju vrednosti koeficijenta varijacije za grupe iz gornjeg dela društvene hijerarhije (stručnjake, niže rukovodioce i viši sloj), pokazuje se da je unutrašnja homogenost materijalnog položaja ovih grupa u poređenju sa nižim društvenim grupama znatno izraženija.

Sumirajući zaključke o materijalnim nejednakostima u Crnoj Gori tokom socijalizma, možemo reći da su te nejednakosti bile veoma izražene (kao, uostalom, u Srbiji i Hrvatskoj), uprkos jednakosti kao osnovnom legitimacijskom principu socijalizma. Nejednakosti su takođe bile sasvim jasno povezane sa hijerarhijskom distribucijom društvenih slojeva: empirijski podaci su pokazali da su se na samom vrhu nalazili pripadnici kolektivno-vlasničke klase, dok su se manuelni radnički slojevi, zajedno s poljoprivrednicima, nalazili na samom dnu.

2.2. Materijalne nejednakosti u Crnoj Gori tokom postsocijalističke transformacije

Kao što je poznato, period 1990-ih godina u Crnoj Gori bio je obeležen urušavanjem ekonomskog sistema, uz dramatičan pad vrednosti društvenog proizvoda (sve do 1994. godine), pad zaposlenosti, porast nezaposlenosti, povećano učešće sive ekonomije itd.² Očekivano je da su ovakva ekonomska kretanja morala biti praćena ekonomskom diferencijacijom društvenih klasa. Nažalost, izostala su sociološka istraživanja društvene strukture u Crnoj Gori tokom devedesetih, tako da nije moguće govoriti o materijalnim nejednakostima društvenih klasa u Crnoj Gori u tom periodu.

S druge strane, kada je reč o stratifikacijskim promenama tokom devedesetih u Srbiji, s kojom je Crna Gora i dalje bila u državnoj zajednici, treba istaći da je pod uticajem destrukcije ekonomskog podsistema došlo do porasta društvene diferencijacije, koja se u ovom periodu oblikovala kao proces društvene polarizacije. Naime, usled dugotrajne ekonomske krize, koja je kulminirala hiperinflatornim krahom tokom 1993. godine, došlo je do masovnog procesa osiromašenja: oko jedne petine stanovništva bilo je u stanju ozbiljne egzistencijalne ugroženosti (Vujović 1994: 11). Međutim, masovna pauperizacija nije linearno pogodila sve društvene slojeve, tj. masovna ekonomska kriza dovela je do izraženog procesa restratifikacije, suprotstavljajući mali broj pojedinaca s vrha hijerarhije celokupnom stanovništvu. Drugim rečima, na vrhu društvene

² Prema procenama iz tog perioda, siva ekonomija je učestvovala sa čak 40% u BDP-u. Svi podaci su preuzeti iz publikacije *Analiza efekata dosadašnje privatizacije u Crnoj Gori*, 2013. <http://www.potpredsjednikekon.gov.me/files/1241538656.pdf>. (preuzeto 18. 09. 2015)

lestvice uspjela je da se izdvoji grupacija čije se uvećano bogatstvo temeljilo na legalnim, nelegalnim i polulegalnim aktivnostima, i koja je, pritom, uspješno konvertovala raniju poziciju u materijalno bogatstvo. Na velikom odstojanju od grupacije obogaćenih pojedinaca nalazila se velika većina stanovništva, a među njima i skupine slojeva srednje klase (sitni privatnici, stručnjaci, niži rukovodioci), kao i prelazni sloj, čiji se materijalni položaj tokom devedesetih vidno pogoršao, tako da je krajem devedesetih bio bliži manuelnim nego privilegovanim grupama (Mrkšić 2000). No, vratimo se analizi materijalnih nejednakosti u Crnoj Gori nakon 2000. godine.

Ukratko, u Crnoj Gori je nakon 2000. godine (kao i u Srbiji) došlo do uspostavljanja makroekonomske stabilnosti: u ovom periodu beleži se konstantan rast BDP-a, koji 2004. godine dostiže stopu od 4,4% (MONSTAT). Očekivano je da su ovakva ekonomska kretanja determinisala obrasce materijalnih nejednakosti u ovom periodu. U nastavku teksta iznose se rezultati analize materijalnog položaja stanovništva Crne Gore posle 2000. godine (tabela 5).

Tabela 5. Materijalni položaj stanovništva Crne Gore i Srbije 2003. godine (u %)

Indeks materijalnog položaja	Crna Gora	Srbija
Nizak	14,7	15,9
Niži srednji	34,3	37,8
Srednji	26,8	25,5
Viši srednji	14,7	14,7
Visok	9,6	6,1
Ukupno	100,0	100,0
Prosečna vrednost	2,70	2,57

Na osnovu istraživačkih nalaza, može se videti da i dalje značajan postotak stanovništva Crne Gore ima loš materijalni položaj: blizu jedne polovine istraživanjem obuhvaćenih domaćinstava ima nizak i niži srednji materijalni položaj, nešto više od jedne četvrtine se nalazi u sredini, dok je procenat domaćinstava sa višim srednjim i visokim materijalnim položajem, logično, daleko manji. Do sličnih empirijskih nalaza, kao što se može videti, došlo se i u Srbiji.

Obrati li se sada pažnja na razlike u materijalnom položaju između društvenih klasa nakon 2000. godine, uočava se da je period postsocijalističke transformacije, kao što je već napomenuto na samom početku, doneo pad razlika između društvenih klasa (tabela 1). Uz to, pad ekonomske diferencijacije društvenih klasa pratilo je opadanje unutrašnje homogenosti grupa. Ukoliko se pogledaju prosečne vrednosti na indeksu materijalnog položaja za svaku klasu

pojedinačno,³ jasno je da je do smanjivanja razlika između klasa došlo usled približavanja materijalnog položaja srednjih i viših slojeva. Podaci pokazuju da je kod svih društvenih klasa došlo do poboljšanja materijalnog položaja (tabela 6).

Tabela 6. Rezultati višestrukog poređenja društvenih klasa prema materijalnom položaju 2003. godine — Tukijev test

Klasni položaj ispitanika	N	Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
Manuelni radnici	231	2,27		
Prelazni sloj (službenici i tehničari)	140		3,00	
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	109			3,53
Viši sloj	27			3,85
Sig.		1,000	1,000	,256

Iako se na osnovu prosečnih vrednosti materijalnog položaja može konstatovati relativno poboljšanje materijalnog položaja manuelnih radnika, oni su, kao i pred kraj socijalističkog perioda, znatno zaostajali za prosekom (uzorka pripadnika svih društvenih slojeva). Pored toga, u ovoj društvenoj grupaciji ponovo je ustanovljen nizak stepen homogenosti materijalnog položaja, što se može pripisati razlikama u materijalnom položaju nk. i kv. radnika (tabela 21 u prilogu).

Ukoliko se ovi nalazi uporede sa empirijskim podacima za Srbiju, pokazuje se da je period post-socijalističke transformacije u Srbiji takođe uslovio smanjivanje materijalnih nejednakosti između osnovnih društvenih grupa. Istraživački nalazi za društvene klase pojedinačno pokazuju sledeće: poljoprivrednici su, kao i deceniju i po ranije, bili na samom dnu, dok su manuelni radnici u određenoj meri poboljšali svoj materijalni položaj i približili se opštem proseku. Kao i krajem socijalističkog poretka, u Srbiji su ustanovljene statistički značajne razlike u materijalnom položaju nk. i kv. radnika. Tako nk. radnici, koji su još krajem socijalističkog poretka znatno zaostajali za prosekom, nisu gotovo uopšte umanjili to zaostajanje, uprkos pogoršanim uslovima života za celo stanovništvo Srbije (više o tome u Lazić 2011: 217–218; Lazić i Cvejić 2004).

Pre nego što se pređe na analizu materijalnog položaja grupacija iz gornjeg dela društvene hijerarhije, neophodno je istaći da u periodu postsocijalističke transformacije dolazi do promene načina proizvodnje, odnosno reprodukcije

³ Iz analize je zbog malog broja ispitanika u uzorku isključena grupacija poljoprivrednika.

društvenih odnosa, pa samim tim i do promene uslova za konstituisanje društvenih klasa. Ovo se posebno odnosi na konstituisanje srednje klase i ekonomske i političke elite. Ukratko, u novom društvenom poretku raspolaganje ekonomskim kapitalom umesto komandno-planske regulacije postaje središte društvenoklasne diferencijacije. Na taj način, slojevi sitnih preduzetnika, koji su u prethodnom društvenom poretku predstavljali „vansistemsku” društvenu kategoriju, položajno blisku srednjoj klasi, sada predstavljaju jednu od središnjih kategorija srednje klase (Lazić 2011). S druge strane, kada je reč o procesima konstituisanja političke i ekonomske elite tokom perioda postsocijalističke transformacije, treba podsetiti da je zadržavanje političke vlasti i, posredstvom očuvanog državnog vlasništva, ekonomske dominacije, omogućilo pripadnicima nomenklature da tokom perioda postsocijalističke transformacije ostanu na vrhu društvene hijerarhije unutar oba podsistema, političkog i ekonomskog (konvertujući, u ovom drugom slučaju, tokom prvih nekoliko godina transformacije veliki deo kolektivnog u privatno vlasništvo). Međutim, isti procesi koji su omogućavali očuvanje političke vlasti i konverziju položaja u privatni kapital, potkopavali su društvenu dominaciju pripadnika nekadašnje nomenklature. Legalizovanje političkog pluralizma i privatnog vlasništva i njihovo sve čvršće legitimacijsko ukorenjivanje doveli su do promena u oba društvena podsistema. Kada govorimo o promenama unutar ekonomskog podsistema, možemo reći da je napredovanje tržišne ekonomije omogućavalo sve uspješniju akumulaciju kapitala „odozdo”, od strane sposobnih sitnih i srednjih preduzetnika (Lazić 2000). Za potpunije razumevanje materijalnog položaja ovih društvenih grupa bilo je neophodno navesti ovaj interpretativni okvir, koji je razvijen za Srbiju, ali se zbog jedinstvenog državnog okvira u to vreme i sličnih društvenih procesa može primeniti i na Crnu Goru.

Istraživački nalazi za Crnu Goru iz 2003. godine ukazuju na poboljšanje ekonomskog položaja pripadnika srednje klase — stručnjaka, nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika, pa tako čitava polovina pripadnika ovog sloja dostiže viši srednji i visok materijalni položaj (tabela 18 u prilogu). Poboljšanje materijalnog položaja ovog sloja može se objasniti rastom materijalnog standarda kategorije sitnih preduzetnika u uslovima napredovanja tržišne ekonomije i nedovoljno jake uloge države u regulisanju tržišnog poslovanja. Dostupni istraživački rezultati u Crnoj Gori, kao što je već napomenuto, ne omogućavaju praćenje ekonomskog položaja društvenih klasa tokom 1990-ih. U Srbiji je pak sistemska transformacija u uslovima duboke ekonomske krize (ovde se misli na promenjenu ulogu privatnog vlasništva) dovela do poboljšanja materijalnog položaja sitnih preduzetnika, koji su uspešno iskoristili novostvorene prilike. Međutim, da sitno ekonomsko vlasništvo nije moglo imati trajniji

karakter u obezbeđivanju povoljnijeg ekonomskog položaja pokazuju podaci iz 2003. godine, na osnovu kojih se može konstatovati blagi pad ekonomskog položaja ove grupacije, dok se u isto vreme beleži poboljšanje ekonomskog položaja stručnjaka (više o tome u Lazić 2011).

Najzad, podaci o materijalnom položaju višeg sloja ukazuju da nije došlo do bitnije promene ekonomskog položaja ove društvene grupacije. Ono što se, međutim, promenilo jeste način dolaženja do povlašćenog ekonomskog (i ukupnog društvenog) položaja. Dok su krajem 1980-ih pripadnici kolektivno-vlasičke klase svoj visok ekonomski položaj „dugovali” kontroli nad ukupnim procesom komandno-planske reprodukcije, dotle se 15 godina kasnije njihov visok materijalni položaj zasnivao na uspešnom konvertovanju ranije pozicione moći u materijalno bogatstvo. Podaci za Srbiju iz 2003. godine su ukazali na privremeno opadanje materijalnog položaja viših slojeva u odnosu na 1989. i 1997. godinu, što se može objasniti kako promenama unutar političke elite, tako i pogoršanjem statusa menadžera malobrojnih i uglavnom neuspešnih javnih preduzeća (više o tome u Lazić 2011).

U nastavku rada prikazaće se podaci poslednjeg istraživanja materijalnih nejednakosti u Crnoj Gori. Da bi se rasprava o ekonomskoj diferencijaciji osnovnih društvenih grupa mogla celovitije kontekstualizovati, neophodno je najpre obratiti pažnju na strukturalna kretanja u poslednjih 10 godina, koja su sasvim izvesno morala uticati na oblikovanje obrazaca materijalnih nejednakosti društvenih klasa u Crnoj Gori.

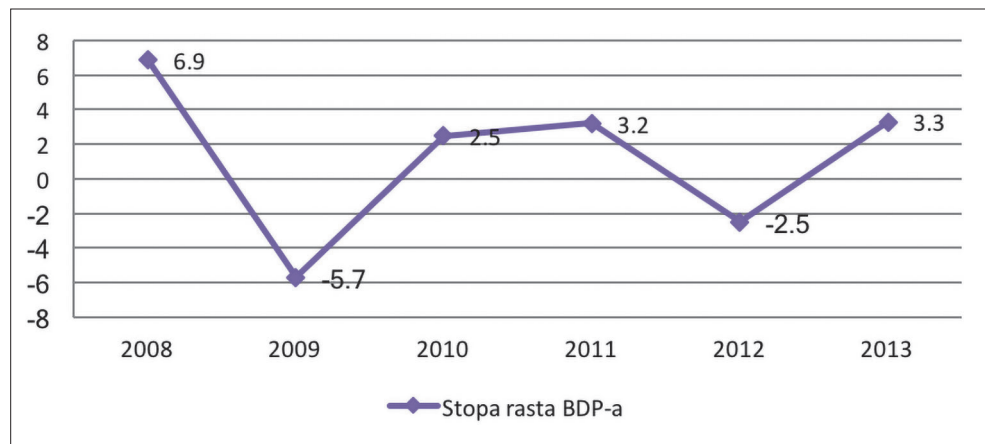
Na grafikonu 1 možemo videti da su nakon ekonomske krize u Crnoj Gori, praćene negativnom stopom rasta, usledile dve godine umerenog rasta, da bi ekonomija Crne Gore 2012. godine ušla u recesiju, kada je zabeležen negativna stopa rasta od 2,5%. Podaci iz 2013. godine ukazuju na blagi oporavak ekonomije Crne Gore.

Kretanje osnovnih indikatora tržišta rada u Crnoj Gori ukazuje da je situacija na tržištu rada i dalje veoma nepovoljna (tabela 9). Opšte stope zaposlenosti i aktivnosti u Crnoj Gori su značajno niže od EU, dok je stopa nezaposlenosti gotovo dva puta veća nego u zemljama EU.⁴

Na oporavak privrede Crne Gore u poslednjih nekoliko godina ukazuju i ostali makroekonomski pokazatelji (tabela 20 u prilogu).

⁴ Prema podacima MONSTAT-a, prosečna zarada bez poreza i doprinosa u 2014. godini iznosila je 477 evra. U poređenju sa zemljama iz okruženja, Crna Gora po visini prosečne plate zauzima treće mesto, i to iza Slovenije i Hrvatske, a ispred BiH, Srbije i Makedonije (MONSTAT). <http://monstat.org/cg/page.php?id=1317&pageid=24>

Grafikon 1. Stopa rasta BDP-a u Crnoj Gori 2008–2013. (u %)

Izvor: MONSTAT

Tabela 9. Pokazatelji položaja na tržištu rada u Crnoj Gori za populaciju starosti 15–64 godine (u %)

	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.*
Stopa aktivnosti	60,3	59,3	57,3	58,7	58,9	61,6	63,9
Stopa zaposlenosti	48,8	47,6	45,9	47,0	47,4	50,4	52,4
Stopa nezaposlenosti	19,2	19,8	19,9	19,9	19,6	18,2	18,0

* Ovde su prikazani rezultati za drugi kvartal.

Kako je izgledao materijalni položaj stanovništva Crne Gore, prema rezultatima poslednjeg istraživanja, videće se u nastavku teksta. Istraživački podaci biće smešteni u uporedni okvir sa nalazima za Srbiju iz 2012. godine (tabela 10). Ono što je potrebno odmah istaći jeste da rezultati istraživanja u velikoj meri deluju iznenađujuće, posebno ukoliko se uporede sa rezultatima iz Srbije. Kao što se može videti, nalazi pokazuju da se beleži značajan skok materijalnog standarda u Crnoj Gori tokom poslednjih 10 godina, pa se tako gotovo polovina istraživanjem obuhvaćenog stanovništva nalazi u sredini, dok se postotak onih koji se nalaze na dnu lestvice materijalnog položaja drastično smanjio (tabela 10).

Kao što je rečeno, rezultati analize varijanse za 2015. godinu pokazali su da je došlo do pada ekonomske diferencijacije društvenih klasa, što se može objasniti upravo poboljšanjem materijalnog položaja društvenih grupa. Ovakvi nalazi, međutim, zahtevaju objašnjenje. Iako je u određenoj meri očekivano poboljšanje materijalnog standarda ukupnog stanovništva Crne Gore, istraživački rezultati, ponavljamo, deluju nerealno. Ovde još jednom treba podsetiti da se

Tabela 10. Materijalni položaj stanovništva Crne Gore (2015) i Srbije (2012) (u %)

Indeks materijalnog položaja	Crna Gora	Srbija
Nizak	6,3	32,3
Niži srednji	20,5	40,9
Srednji	45,3	17,6
Viši srednji	18,9	6,8
Visok	9,0	2,4
Ukupno	100,0	100,0
Prosečna vrednost	3,03	2,06

analiza oslanja isključivo na dobijene empirijske podatke, tako da se nalazima mora pristupiti s izvesnom dozom rezerve. S tim u vezi, ovde se nameće potreba razlaganja kompozitnog indeksa materijalnog položaja na pojedinačne indikatore (indikatore prihoda, potrošnje i imovine), kako bi se utvrdili elementi koji su doveli do umanjivanja očigledno postojećih razlika u materijalnom položaju stanovništva Crne Gore.

U tabeli 11 možemo videti rezultate deskriptivne analize za sva tri indikatora pojedinačno.

Tabela 11. Indeks prihoda, potrošnje i imovine u Crnoj Gori 2015. godine (u %)

	Indeks prihoda	Indeks potrošnje	Indeks imovine
Nizak	10,7	7,1	1,9
Niži srednji	17,7	39,2	21,0
Srednji	40,2	25,6	36,6
Viši srednji	25,2	20,5	30,7
Visok	6,2	7,5	9,8
Prosečna vrednost	2,99	2,82	3,25

Sasvim je izvesno da su vrednosti koje su ostvarene na indeksu prihoda, a pogotovo imovine, doprinele visokim vrednostima ukupnog indeksa materijalnog položaja, pa otuda i slabo izraženom diferenciranju društvenih grupa prema materijalnom položaju. Ovde je bitno spomenuti da je u upitniku iz 2015. godine izostalo pitanje o broju članova domaćinstva, čime je bila onemogućena korekcija ukupnih prihoda domaćinstva brojem članova. Kada je reč o nalazima za preostala dva indeksa, može se reći da rezultati koji su dobijeni za indeks potrošnje umnogome deluju logično, dok podaci za indeks imovine nameću dodatno objašnjenje. Tumačenje ovako visokih vrednosti na indeksu imovine može se tražiti na nekoliko mesta. Najpre, može se pretpostaviti da je došlo do izvesne

precenjenosti vrednosti stambenog prostora od strane anketiranog stanovništva. Međutim, u isto vreme treba imati na umu regionalnu distribuciju stanovništva Crne Gore, koja pokazuje da je učešće stanovništva primorskog regiona 26,6%, centra 48,3% i severa 25,0% (MONSTAT), tako da dobijeni podaci u određenoj meri nisu u neskladu sa realnim tržišnim cenama u razvijenim delovima Crne Gore (primorski delovi i Podgorica). Takođe, analiza pojedinačnih elemenata na osnovu kojih je konstruisan indeks imovine pokazala je da su vrednostima ovog indeksa doprineli još i veoma dobra tehnička opremljenost domaćinstava (posedovanje trajnih potrošnih dobara i njihova starost), a potom i posedovanje automobila (ilustracije radi, u Crnoj Gori automobil ne poseduje 26,6% domaćinstava, dok je procenat takvih u Srbiji daleko veći — 41,3%).

Radi dobijanja što realističnije slike o materijalnim nejednakostima društvenih grupa, u nastavku teksta su prikazani rezultati analize varijanse za sva tri indeksa pojedinačno (tabela 12).

Tabela 12. Rezultati analize varijanse indeksa prihoda, potrošnje i imovine u Crnoj Gori 2015. godine

	Indeks prihoda	Indeks potrošnje	Indeks imovine
F	20,893	25,289	14,596
Međugrupna varijansa	20,023	25,604	12,280
Stepeni slobode između grupa	4	4	4
Unutargrupna varijansa	,958	1,012	0,841
Stepeni slobode unutar grupa	1110	1110	1110

Rezultati analize varijanse pokazuju slabije grupno diferenciranje prema posedovanju imovine, dok su materijalne nejednakosti bile izraženije u pogledu ukupnih novčanih prihoda domaćinstava. Zanimljivo je da su se kod potrošnje domaćinstva pojavile najveće razlike između društvenih grupa.

U nastavku teksta biće prikazana distribucija društvenih grupa prema pojedinačnim indeksima. U pogledu distribucije društvenih grupa prema ukupnim prihodima dobijeni su sledeći rezultati.

Na osnovu rezultata višestrukog poređenja može se lako uočiti hijerarhija društvenih grupa, iako je ona nešto slabije izražena. Niži društveni slojevi — poljoprivrednici i manuelni radnici — nalaze se pri dnu lestvice, zaostajući za prosečnom vrednošću (za ceo uzorak društvenih grupa). Prelazni slojevi se nalaze u sredini, gotovo dostižući prosečnu vrednost za celokupan uzorak. Da je dobijena očekivana slika diferencijacije društvenih grupa prema ukupnim prihodima pokazuje i raspored gornje dve društvene grupe (srednji i viši slojevi),

Tabela 13. Rezultati višestrukog poređenja položaja društvenih klasa na indeksu prihoda 2015. godine — Tukijev test

Klasni položaj ispitanika	N	Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
Poljoprivrednici	52	2,50		
Manuelni radnici	406	2,86	2,86	
Prelazni sloj	321		3,02	
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	289			3,42
Viši sloj	47			3,53
Sig.		,069	,777	,916

koje su se, očekivano, smestile iznad prosečne vrednosti. Iako pojedinci koji pripadaju višim slojevima, logično, zauzimaju bolji položaj, iznenađujuće je odsustvo značajnih razlika u ukupnim prihodima pripadnika ove dve grupe (viših i srednjih slojeva). Može se sasvim sigurno pretpostaviti da je umanjivanju realnih razlika u ukupnim prihodima te dve društvene grupe doprinelo prikrivanje stvarnih prihoda od strane pripadnika najvišeg sloja.

Kako je izgledala diferencijacija društvenih grupa na indeksu potrošnje, može se videti u sledećoj tabeli.

Tabela 14. Rezultati višestrukog poređenja položaja društvenih klasa na indeksu potrošnje 2015. godine — Tukijev test

Klasni položaj ispitanika	N	Subset for alpha = 0.05			
		1	2	3	4
Poljoprivrednici	52	2,2115			
Manuelni radnici	406		2,6182		
Prelazni sloj	321		2,9875	2,9875	
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	289			3,1661	
Viši sloj	47				3,5957
Sig.		1,000	,070	,716	1,000

Prethodno je već napomenuto da su se najveće razlike između društvenih grupa pojavile upravo kod potrošnje, pa je otuda i diferencijacija osnovnih društvenih grupa u ovom slučaju daleko jasnija. Može se videti da se na samom dnu nalaze poljoprivrednici, koji vidno zaostaju iza drugih slojeva. Nešto bolji položaj zauzimaju manuelni radnici, koji su se približili prelaznom sloju (čiji se položaj na ovom indeksu nalazi tek nešto iznad prosečne linije). Da su se najveće razlike između društvenih grupa pojavile upravo na ovom indeksu pokazuje i

jasna razlika između srednjih i viših slojeva: na osnovu rezultata višestrukog poređenja utvrđena je statistički značajna razlika između ove dve grupe.

Za kraj su prikazani rezultati višestrukog poređenja društvenih grupa prema posedovanju imovine (tabela 15).

Tabela 15. Rezultati višestrukog poređenja položaja društvenih klasa na indeksu imovine 2015. godine — Tukijev test

Klasni položaj ispitanika	N	Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
Manuelni radnici	406	3,0493		
Prelazni sloj	321	3,3178	3,3178	
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	289		3,4464	3,4464
Poljoprivrednici	52			3,6731
Viši sloj	47			3,7660
Sig.		,230	,857	,097

Kao što se može jasno videti, razlike u posedovanju imovine između društvenih grupa su veoma slabo izražene. Ukoliko se pogledaju vrednosti za svaku klasu pojedinačno, može se videti da samo manuelni radnici zaostaju za prosečnom vrednošću za celokupan uzorak. Ono što, međutim, predstavlja najveće iznenađenje, jeste izuzetno visok položaj koji su dostigli poljoprivrednici na ovom indeksu: jasno se pokazuje da ne postoji razlika između ove grupacije, srednjeg i višeg sloja. Izuzetno visoke vrednosti kod poljoprivrednika mogu se tumačiti pre svega veoma malim brojem ispitanika u uzorku, kao i relativno dobrom infrastrukturnom opremljenošću poljoprivrednih gazdinstava i tehničkom opremljenošću njihovih domaćinstava. Kada je reč o položaju koji su zauzeli pripadnici višeg sloja, značajno je ukazati da ni kod jednog indeksa prosečna vrednost ne prelazi 4 (na skali od 1 do 5). Zabeležena tendencija da se vrednosti za ovaj sloj na sva tri pojedinačna indeksa nalaze nešto iznad teorijske aritmetičke sredine može se tumačiti izraženom varijacijom položaja pojedinaca koji pripadaju ovom društvenom sloju: vrednost koeficijenta varijacije je najveća kod ukupnih prihoda ($V = 0,39$), potom kod potrošnje ($V = 0,36$), dok je najniža vrednost zabeležena kod posedovanja imovine ($V = 0,25$).

U cilju komparativne analize sa ranijim godinama i ovde su prikazane prosečne vrednosti koje su društvene klase pojedinačno ostvarile na ukupnom indeksu materijalnog položaja (tabela 16). Imajući na umu pomenuta ograničenja vezana za prirodu podataka kojima raspolažemo, kao i za same karakteristike

kompozitnog indeksa koji u krajnjoj liniji predstavlja grub pokazatelj materijalnog položaja društvenih grupa, tumačenju dobijenih nalaza i samim zaključcima mora se prići krajnje oprezno.

Tabela 16. Rezultati višestrukog poređenja društvenih klasa prema materijalnom položaju 2015. godine — Tukijev test

Društveni sloj	N	Subset for alpha = 0.05			
		1	2	3	4
Poljoprivrednici	52	2,7500			
Manuelni radnici	406	2,8473	2,8473		
Prelazni sloj	321		3,1402	3,1402	
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	289			3,4083	3,4083
Viši sloj	47				3,7234
Sig.		,944	,158	,233	,107

Kao i u prethodnim godinama, i ovde je hijerarhija društvenih grupa lako uočljiva, iako je veoma slabo izražena. Na osnovu ovih rezultata moglo bi se reći da je materijalni položaj nižih grupacija (uključujući i prelazni sloj službenika i tehničara) poboljšana, dok se kod ispitanika koji pripadaju srednjim i višim slojevima beleži neznatna promena materijalnog položaja. Na veoma male ekonomske razlike unutar stanovništva Crne Gore ukazuju i vrednosti Gini koeficijenta (pogotovo u poređenju s drugim postsocijalističkim zemljama),⁵ iako je poslednjih godina zabeležen blagi porast vrednosti ovog indeksa (tabela 20).

Najizraženiji porast materijalnog položaja, sudeći barem prema istraživačkim nalazima, zabeležen je kod poljoprivrednika: oni su se, kako se pokazuje, sasvim približili grupi manualnih radnika. Ovde je, međutim, potrebno odmah podsetiti na to da su vrednostima kompozitnog indeksa materijalnog položaja, odnosno „poboljšanju” materijalnog položaja poljoprivrednika, u značajnoj meri doprinele vrednosti ostvarene na indeksu posedovanja imovine. Kao što je prethodno rečeno, poljoprivrednici su se prema posedovanju imovine svrstali uz više slojeve, dok su, kada je reč o ukupnim prihodima i potrošnji, vidno zaostajali za pripadnicima ostalih društvenih grupa.

Iako su poljoprivrednici, zbog male veličine uzorka, isključeni iz analize 2003. godine, treba svakako napomenuti da je još tada zabeležen porast materijalnog položaja ove grupacije. Ono što još karakteriše grupaciju poljoprivrednika

⁵ <http://hdr.undp.org/en/content/income-gini-coefficient> (preuzeto 20. 09. 2015)

u Crnoj Gori jeste ponovo nizak stepen unutrašnje konzistentnosti materijalnog položaja (tabela 22). Kada se istraživački podaci za ovu grupaciju uporede sa Srbijom, uočavaju se značajne razlike: u Srbiji su se poljoprivrednici tokom celokupnog perioda postsocijalističke transformacije, zajedno sa nk. radnicima, nalazili na samom dnu. Uz to, ni u jednom analiziranom periodu nije zabeleženo poboljšanje materijalnog položaja ove grupacije.

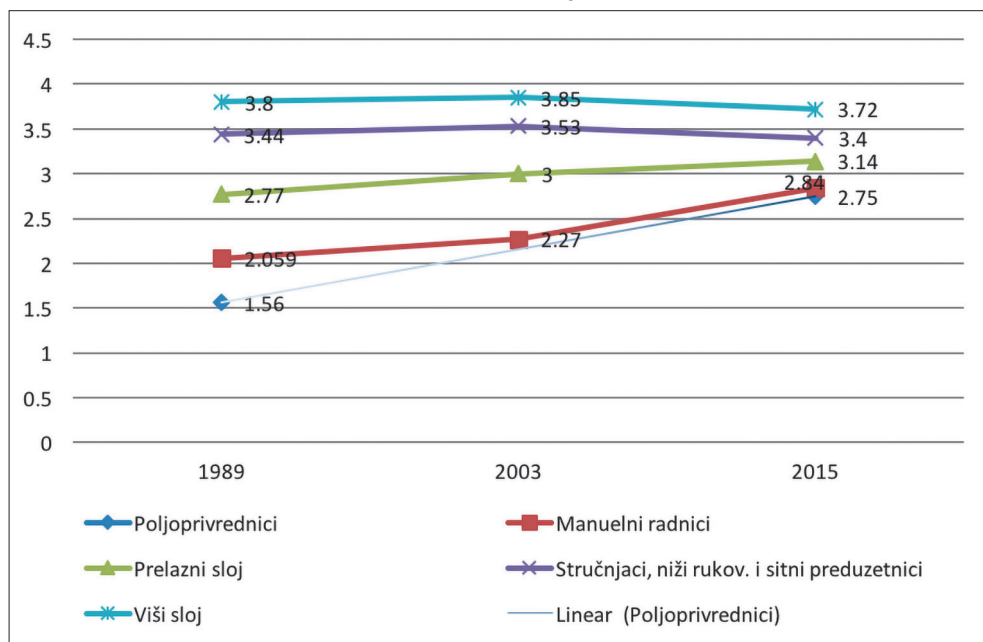
Kao što dalje pokazuju empirijski nalazi za Crnu Goru, kod manuelnih radnika je takođe zabeležen rast na indeksu materijalnog položaja, pa se tako oni približavaju grupaciji prelaznog sloja koja se, kao i ranije, nalazi u samoj sredini. Prilikom tumačenja ovih rezultata moraju se ponovo imati na umu visoke vrednosti koje su zabeležene kod posedovanja imovine, tako da se ostvaren porast materijalnog položaja mora pre svega pripisati ovom pojedinačnom indikatoru. I pored toga, neka bude napomenuto da, sudeći prema nalazima istraživanja, blizu jedne trećine manuelnih radnika ima nizak i niži srednji materijalni položaj, polovina se nalazi u sredini, 12,1% ima viši srednji, dok 5,2% ispitanika ima visok materijalni položaj, što je možda neočekivano, ali nije u neskladu sa registrovanim ukupnim poboljšanjem ekonomskog položaja stanovništva Crne Gore (tabela 19). Poređenja radi, procenat manuelnih radnika u višim kategorijama materijalnog položaja bio je dvostruko manji deset godina ranije, dok je krajem osamdesetih postotak ispitanika koji su uspeali da zauzmu visok materijalni položaj bio 5 puta manji.

S druge strane, na osnovu istraživačkih nalaza za Srbiju iz 2012. godine, utvrđeno je relativno pogoršanje materijalnog položaja za sve slojeve, osim najvišeg. Posebno je zabeležen pad materijalnog položaja nk. i kv. radnika, što ukazuje na porast siromaštva zaposlenih, odnosno na to da zaposlenost ne mora da garantuje i poboljšanja uslova života. Takođe je značajan onaj nalaz koji ukazuje na to da je materijalni položaj prelaznog sloja (službenika i tehničara) pao na nivo proseka za ceo uzorak. U skladu s tim, moglo bi se reći da je na ovaj način došlo do kristalizacije klasne strukture u Srbiji, u kojoj se jasno razlikuje materijalni položaj više klase, srednje klase (stručnjaka i sitnih preduzetnika) i niže klase (svi ostali; više o ovome u Cvejić 2012: 148–150).

3. Zaključna razmatranja

Kako bi se sumirali istraživački nalazi o ukupnim materijalnim nejednakostima u Crnoj Gori u celokupnom periodu postsocijalističke transformacije, prosečne vrednosti materijalnog položaja za sve klase pojedinačno (za sva tri analizirana perioda) prikazane su na grafikonu koji sledi.

Grafikon 2. Prosečne vredosti materijalnog položaja za društvene klase 1989, 2003. i 2015. godine

Grafikon jasno ilustruje postojanje materijalnih nejednakosti između društvenih grupa, i to kako na zalasku socijalističkog poretka, tako i u periodu postsocijalističke transformacije.

Sumirajući zaključke o materijalnim nejednakostima u Crnoj Gori tokom socijalizma, može se reći da su one bile veoma izražene, i to uprkos principu jednakosti na kome se zasnivala legitimnost socijalističkog poretka. Kao što se može videti na grafičkom prikazu, hijerarhija društvenih grupa tokom socijalizma bila je lako uočljiva i veoma izražena. Naime, materijalne nejednakosti su tokom socijalizma bile sasvim jasno povezane sa hijerarhijskom distribucijom društvenih slojeva: na samom vrhu nalazili su se pripadnici kolektivno-vlasničke klase, dok su se manualni radnici, zajedno sa poljoprivrednicima, nalazili na samom dnu. I ne samo to: rezultati analize varijanse su jasno pokazali da su razlike u materijalnom položaju između društvenih grupa krajem socijalističkog poretka bile najizraženije, dok je unutrašnja homogenost materijalnog položaja takođe bila prisutna. Ovim se još jednom potvrđuje da su tokom socijalizma postojale značajne razlike u materijalnom položaju između pripadnika osnovnih društvenih grupa, te da su ove nejednakosti imale jasna klasna obeležja.

Kao što je rečeno, tokom devedesetih godina u Crnoj Gori nije bilo istraživanja društvene strukture i materijalnih nejednakosti, tako da ne možemo govoriti na koji način je ekonomski slom zemlje, uz građanske ratove i međunarodnu izolaciju, uticao na klasno strukturisanje u području materijalnog položaja osnovnih društvenih grupa.

Na osnovu istraživačkih rezultata iz 2003. i 2015. godine može se videti da je period deblokirane sistemske transformacije u Crnoj Gori (kao i u Srbiji) uzrokovao izvesno poboljšanje materijalnog položaja svih društvenih grupa. U skladu s tim, došlo je do pada ekonomske diferencijacije društvenih grupa. No, bez obzira na izvesno poboljšanje materijalnog položaja koje je zabeleženo i u nižim društvenim grupacijama, razlike između viših i nižih društvenih slojeva opstale su tokom čitavog analiziranog perioda: položaj poljoprivrednika i manuelnih radnika, i pored zabeleženog poboljšanja, ostaje ispod teorijske aritmetičke sredine, odnosno srednje linije skale, prate ih prelazni slojevi službenika i tehničara, dok se na vrhu (i pored zabeleženih fluktuacija) nalaze pripadnici viših društvenih grupacija — srednji i viši slojevi.

S druge strane, nalazi za Srbiju su pokazali opstanak materijalnih nejednakosti, i to u tolikoj meri da se sasvim izvesno može govoriti o izraženoj kristalizaciji klasne strukture, u kojoj se jasno razlikuje materijalni položaj više, srednje i niže klase.

Da zaključimo: polazeći od pretpostavke da bi slične društvene okolnosti (ovde se pre svega misli na strukturalne i sistemske promene, koje su se u proteklom periodu odvijale u Crnoj Gori i Srbiji) trebalo da dovedu do sličnih ishoda, na osnovu celokupne analize istraživačkih podataka sasvim izvesno se može zaključiti da su materijalne nejednakosti društvenih klasa u Crnoj Gori, posle dvadeset pet godina sistemskih društvenih promena, prisutne, s tim da je — sudeći barem prema tim nalazima — došlo do značajnog smanjivanja ekonomskog jaza između grupacija na vrhu i onih na dnu.

PRILOG

Tabela 17. Materijalni položaj društvenih klasa u Crnoj Gori 1989. godine

Društveni sloj	Nizak	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Visok	Ukupno
Viši sloj	,0%	10,0%	25,0%	40,0%	25,0%	100,0%
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	2,3%	15,0%	33,1%	35,3%	14,3%	100,0%
Prelazni sloj (službenici i tehničari)	9,8%	27,1%	41,4%	19,5%	2,3%	100,0%
Manuelni radnici	28,6%	44,2%	20,9%	5,0%	1,2%	100,0%
Poljoprivrednici	60,2%	25,3%	12,0%	2,4%	,0%	100,0%
Ukupno	21,8%	31,1%	26,1%	15,5%	5,5%	100,0%

Tabela 18. Materijalni položaj društvenih klasa u Crnoj Gori 2003. godine

Društveni sloj	Nizak	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Visok	Ukupno
Viši sloj	3,7%	14,8%	11,1%	33,3%	37,0%	100,0%
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	1,8%	18,3%	30,3%	23,9%	25,7%	100,0%
Prelazni sloj (službenici i tehničari)	4,3%	30,0%	35,0%	22,9%	7,9%	100,0%
Manuelni radnici	20,8%	43,7%	25,5%	7,4%	2,6%	100,0%
Poljoprivrednici	25,0%	62,5%	,0%	,0%	12,5%	100,0%
Ukupno	11,5%	33,4%	28,0%	16,3%	10,9%	100,0%

Tabela 19. Materijalni položaj društvenih klasa u Crnoj Gori, 2015. godine

Društveni sloj	Nizak	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Visok	Ukupno
Viši sloj	2,1%	10,6%	31,9%	23,4%	31,9%	100,0%
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	1,0%	12,5%	44,3%	29,1%	13,1%	100,0%
Prelazni sloj (službenici i tehničari)	3,4%	16,2%	50,8%	22,1%	7,5%	100,0%
Manuelni radnici	5,4%	26,8%	50,5%	12,1%	5,2%	100,0%
Poljoprivrednici	21,2%	13,5%	40,4%	19,2%	5,8%	100,0%
Ukupno	4,3%	18,7%	47,7%	20,2%	9,1%	100,0%

Tabela 20. Linija siromaštva

	Nacionalna apsolutna linija siromaštva (u € mjesečno, po ekvivalentnom odraslom licu)	Stopa siromaštva (%)	Jaz siromaštva (%)	Oštrina siromaštva (%)	Gini koeficijent (%)
2006.	144,68	11,3	1,9	0,6	0,244
2007.	150,76	8,0	1,4	0,4	0,264
2008.	163,57	4,9	0,9	0,3	0,253
2009.	169,13	6,8	1,4	0,5	0,264
2010.	169,98	6,6	1,1	0,3	0,243
2011.	175,25	9,3	2,0	0,7	0,259
2012.	182,43	11,3	2,8	1,4	0,265
2013.	186,45	8,6	2,4	1,1	0,262

Izvor: MONSTAT, Odsek statistike tržišta rada, uslova života, socijalne usluge i potrošnje domaćinstava

Tabela 21. Prosečne vredosti materijalnog položaja, standardna devijacija i koeficijent varijacije za društvene klase 2003 godine

Društvene klase	Prosečni skor	SD	V (%)
Manuelni radnici	2,27	0,960	0,422
Prelazni sloj (službenici i tehničari)	3,00	1,011	0,337
Stručnjaci, niži rukovodioci i sitni preduzetnici	3,53	1,119	0,316
Viši sloj	3,85	1,199	0,311
Ukupno	2,17	1,047	0,482

SD — standardna devijacija; KV — koeficijent varijacije

Tabela 22. Prosečne vredosti materijalnog položaja, standardna devijacija i koeficijent varijacije za društvene klase 2015. godine

Društvene klase	Prosečni skor	SD	V (%)
Poljoprivrednici	2,750	1,169	0,425
Manuelni radnici	2,847	0,889	0,312
Prelazni sloj (službenici i tehničari)	3,140	0,895	0,285
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	3,408	0,904	0,265
Viši sloj	3,723	1,097	0,294
Ukupno	3,03	1,00	0,33

SD — standardna devijacija; KV — koeficijent varijacije

Literatura

- [1] Cvejić, S. (2012). „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji”. U: *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti*, ur. D. Marinković i S. Šljukić, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- [2] Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*, Zagreb: Naprijed.
- [3] Lazić, M. ur. (2000). *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić
- [4] Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam*, Beograd: Službeni glasnik.
- [5] Lazić, M. i S. Cvejić (2004). „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije”. U: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, prir. A. Milić, Beograd: ISIFF.
- [6] MONSTAT, Zavod za statistiku Crne Gore <http://www.monstat.org/cg/>
- [7] Mrkšić, D. (1987). *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- [8] Mrkšić, D. (2000). „Restratifikacija i promene materijalnog standarda”. U: *Račji hod*, ur. M. Lazić, Beograd: Filip Višnjić.
- [9] Popović, M. (ur.) (1977). *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd: IDN.
- [10] Popović, M. (ur.) (1987). *Društvene nejednakosti*, Beograd: ISIFF
- [11] Saksida, S., A. Caserman i Petrović K. (1977). *Društvena stratifikacija i pokretljivost u jugoslovenskom društvu*, Zagreb: Filozofski fakultet.
- [12] Vujović, S. (1994). „Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva”, u M. Lazić, ur., *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić

DEO II

*Vrednosne
promene*

Mladen LAZIĆ*

PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA: REGULACIJA EKONOMSKOG I POLITIČKOG PODSISTEMA

1. Uvod

ANALIZA vrednosnih orijentacija u ovom odeljku usmerena je na promenu temeljnih vrednosti, koje omogućavaju reprodukciju datog sistema društvenih odnosa: onih koje regulišu funkcionisanje ekonomskog i političkog podsistema. Pritom, s obzirom na to da je ovde reč o analizi tzv. vremenskih serija, odnosno da se prate vrednosne promene u dužem vremenskom periodu (1989–2015), unutar kojeg je došlo do promene osnova društvene reprodukcije — tako što je socijalistički poredak zamenjen kapitalističkim — pažnja će se usmeriti na rasprostranjenost dva različita vrednosna sistema u različitim društvenim porecima, odnosno u procesu promene iz jednog poretka u drugi. Primarni cilj analize je, dakle, sledeći: utvrditi koliko je u periodu koji je neposredno prethodio slomu socijalizma u društvu Crne Gore bio rasprostranjen odgovarajući vrednosni sistem (koji se sažeto, unutar ekonomskog podsistema, može označiti kao redistributivni etatizam, a unutar političkog podsistema kao autoritarni kolektivizam — up. Lazić 2011), a koliko su već bile prodrle vrednosti iz konkurentskog kapitalističkog poretka (ekonomski i politički liberalizam); i zatim, u kojoj je meri promena načina reprodukcije društva izmenila vrednosni sistem u društvu, tako da liberalne vrednosti u ekonomiji i politici potisnu ranije, redistributivne i autoritarno-kolektivističke.

Teorijski okvir analize zasniva se na konceptu normativno-vrednosne disonance, koji je ranije određen na sledeći način: „Stabilna reprodukcija dominantnog

---

* Prof. dr Mladen Lazić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

(i uz to legitimnog) poretka dugoročno je [...] osigurana utoliko ukoliko je vladajuća grupacija uspešna u nastojanjima da se, između ostalog, ljudsko delanje pretežno odvija, s jedne strane, u skladu s *normama*, koje proizlaze iz bazičnih odnosa datog sistema i, s druge strane, s vladajućim vrednosnim obrascima, koji su sami dvostruko uslovljeni: kako datim sistemom društvenih odnosa tako i istorijskim činiocima dugog trajanja [...] U okolnostima stabilnog održavanja društvenog poretka, norme i vrednosti međusobno se trajno usklađuju, tako što norme postavljaju okvire za određivanje onog što pojedinci i društvene grupe smatraju vrednim, dok internalizovane vrednosti potpomažu opstanak normativnog sistema, pa time i celokupnog društvenog poretka. Usklađenost između normi i vrednosti (u tom smislu što pojedinci, kao i celokupne društvene grupe, smatraju poželjnim upravo one vrste akcija — njihove ciljeve, sredstva za postizanje tih ciljeva i sl. — koje proizlaze iz datog normativnog sistema) nužna je za nesmetano reprodukovanje datog poretka društvenih odnosa” (Lazić 2011: 180).

Problemi, međutim, nastaju u okolnostima promene vladajućih društvenih odnosa i, u skladu s njima, institucionalnog i normativnog sistema. Pre svega, rastakanje jednog društvenog poretka može biti posledica toga što se, unutar njega, razvijaju elementi novog tipa odnosa, a s njima i vrednosti koje regulišu te odnose, a koje su u suprotnosti s dotada vladajućim vrednosnim sistemom (tako su, unutar feudalnog društva, postepeno nicali društveni odnosi, kao i oblici njihove regulacije i legitimacije, novog — kapitalističkog — tipa). Sličan se proces odvijao u Istočnoj Evropi krajem 1980-ih godina, s tim što su socijalistički odnosi rušeni ovde preuzimanjem spolja postojećih oblika regulacije i legitimacije razvijenog kapitalizma.¹ U tim uslovima, u procesu uspostavljanja novog društvenog poretka, čiji je sastavni deo novi normativni i institucionalni, kao i vrednosni sistem, stare vrednosti ne bivaju iskorenjene odmah, između ostalog i zato što pored sistemskog utemeljenja vrednosti imaju, kao što je rečeno, i trajnije istorijske korene. Okolnost da su nove vrednosti šire prisutne u okvirima još uvek dominantnog starog sistema odnosa (paralelno s odgovarajućim normama), kao i da stare vrednosti dugotrajnije opstaju, i u vreme u kojem se novi sistem odnosa već učvrstio, nazivam normativno-vrednosnom disonancom (šire o ovome u Lazić 2011: 180–184).

Slom socijalističkog poretka i izgradnja novog, kapitalističkog tipa društva, predstavlja, dakle, društveni okvir u kojem se javila mogućnost za pojavu

¹ Drugi oblik sloma nekog vladajućeg sistema odnosa posledica je unutrašnjih suprotnosti, koje onemogućavaju njegovu dalju reprodukciju, pri čemu novi oblici veoma dugo ne uspevaju da se konstituišu, što za posledicu ima opšte društveno-ekonomsko, političko i kulturno nazadovanje. Primer za takvo istorijsko kretanje je slom Zapadnog rimskog carstva za kojim je usledio tzv. mračni srednji vek (vidi Lazić 1994).

normativno-vrednosne disonance, a ta je pojava i empirijski (istraživački) potvrđena u Srbiji (naravno, neposredna saznanja o tome nesistematski su registrovana u javnom mnjenju, često tako što su se, npr., ekonomski neuspesi u uspostavljanju principa tržišne privrede opravdavali „zaostacima samoupravne svesti” u širim slojevima stanovništva). U ovom tekstu nema prostora da se celovitije analiziraju društveni odnosi i odgovarajuće vrednosne orijentacije karakteristične za socijalističko društvo, kao i za njegovu samoupravnu varijantu u Jugoslaviji. Stoga će se istaći samo nekoliko ključnih elemenata.

Pre svega, komandno-planski tip načina proizvodnje društva podrazumevao je društvenu regulaciju totalizacijskog tipa (obuhvatajući jedinstvenim principima ekonomski, politički i kulturni podsistem), koja je nužno imala strogo hijerarhijski karakter (Lazić 1987). Sve ključne društvene odluke donosile su se na vrhu komandne hijerarhije (organizovane u obliku nomenklature, koja je predstavljala vladajuću grupaciju u socijalizmu), a zatim su posredovane i izvršavane na nižim društvenim nivoima. Takav obrazac reprodukcije društva (normativno učvršćen konstitucionalno postavljenom „rukovodećom ulogom komunističke partije/Saveza komunista”) podrazumevao je i dominaciju odgovarajućih vrednosnih orijentacija: autoritarnosti (u smislu apsolutne potčinjenosti nižih društvenih instanci višim) i kolektivizma (u vidu prevlasti kolektivnih interesa — i to u obliku u kojem ih je, u vlastitom, a to znači posebnom interesu, predstavljala nomenklatura — nad pojedinačnim i ličnim). U okviru političkog podsistema (koji se u socijalizmu samo uslovno mogao odvajati od ekonomskog i kulturnog), dakle, strogo hijerarhijsko donošenje odluka u legitimacijskoj sferi podržavano je vrednosnim orijentacijama koje su označene kao autoritarni kolektivizam. A u ekonomskom podsistemu, prisvajanje ukupnog društvenog proizvoda od strane nomenklature i zatim njeno komandno-planska distribucija na različite oblike potrošnje vrednosno je podržavano redistributivno-etatičkim orijentacijama (Lazić 2011: 188–192).

Kapitalistički oblik proizvodnje/reprodukcije društva razlikuje se suštinski od navedenog, socijalističkog, prema sledećim obeležjima (važnim za temu ovog teksta). Pre svega, u kapitalizmu su ekonomski, politički i kulturni podsistemi relativno odvojeni (pri čemu, naravno, slede strukturno istu logiku reprodukcije dominantnog kapital odnosa). To, dalje, znači i da su ti podsistemi podvrgnuti relativno različitim principima regulacije (odnosno, da su institucionalno i normativno različito uređeni). Tržište (ekonomsko takmičenje) reguliše ekonomske odnose, liberalno-demokratski principi (političko takmičenje) dominiraju u političkom podsistemu, a pluralizam (idejna konkurencija) karakteriše oblast kulturne produkcije i potrošnje (naravno: ovde je reč o idealnotipskim određenjima, tipičnim prevashodno za najrazvijenije zemlje, u centru kapitalističkog istorijskog

sistema). Sledstveno tome, središnje vrednosti u ekonomskoj sferi mogu se ovde označiti kao tržišni liberalizam, a u političkoj sferi kao politički liberalizam.

U odnosu na idealnotipsko određenje socijalizma, jugoslovenska varijanta (pa tako i sistem odnosa u Crnoj Gori) razlikovala se značajno (ponovo: s obzirom na temu istraživanja) u sledećim obeležjima. Pre svega, ovde je sistem komandno-planske regulacije ekonomije funkcionisao u kvazitržišnom obliku. To znači da je, od 1960-ih godina, u različitom stepenu u različitim periodima, donošenje odluka u određenoj meri bilo decentralizovano (deo operativnih odluka faktički je bio prepušten upravama preduzeća, iako se odlučivanje formalno odvijalo u ideološkim okvirima „samoupravnog institucionalnog sistema”; vidi šire u Lazić 1987). I zatim, od 1960-ih godina nadalje, režim se u različitim oblastima otvarao prema zapadnom (kapitalističkom) okruženju: u trgovini, spoljnoj politici, kulturi, slobodnom kretanju (robe, ljudi i ideja). Oba procesa dovela su do toga da se u vrednosnom sistemu pojave oblici koji su bili „mešovitog” karaktera: sadržavali su elemente karakteristične za oba poretku, socijalizam i kapitalizam (Pantić 1977), što je otvaralo prostor za pojavu izrazitije normativno-vrednosne disonance. A produbljivanje krize socijalističkog načina proizvodnje društva tokom 1980-ih omogućavalo je i rastuće prisustvo liberalnih vrednosti, odnosno dalje jačanje te disonance u jugoslovenskom društvu i širenje vrednosne konfuzije (Lazić 2011).

Slom socijalizma i uvođenje kapitalističkog načina proizvodnje društva doneli su promenu normativnog i institucionalnog okvira i širom otvorili prostor za prodor vrednosnog sistema karakterističnog za novi poredak. Međutim, u Crnoj Gori, kao i u Srbiji, prva decenija systemske transformacije obeležena je zadržavanjem političke vlasti od strane pripadnika ranije nomenklature. To znači da su ovde pripadnici stare vladajuće grupacije mogli da kontrolišu ekonomsku transformaciju, odnosno da je uspore i usmere tako da se odvija u njihovom interesu (tu pojavu nazvao sam „blokiranom transformacijom”; vidi Lazić 2011). Opstanak nekadašnje nomenklature na vlasti i usporena privatizacija odvijali su se — u uslovima građanskih ratova i međunarodne izolacije — pod ideološkim obrascem zaštite opštih društvenih interesa, što je značilo da su neke vrednosne orijentacije tipične za prethodni sistem (kolektivizam/antiindividualizam, državni intervencionizam i sl.) bile aktivno javno podržavane. Ovo je bilo utoliko lakše činiti što je stanovništvo u Crnoj Gori (kao i u Srbiji) bilo ekonomski izrazito ugroženo (zbog ratova, međunarodnih sankcija, pada društvenog proizvoda itd.) i stoga egzistencijalno zavisno od državne redistribucije. Drugim rečima, tokom 1990-ih reprodukovali su se uslovi (ekonomski, politički i legitimacijski) za održavanje normativno-vrednosne disonance, pri čemu je ona tada zadobila „obrnuti smer”: uz dominantne vrednosti,

karakteristične za novi kapitalistički poredak, zadržavale su se i vrednosti tipične za prethodni socijalistički način proizvodnje društva.

Naravno, završetak ratova, prestanak međunarodnih ekonomskih sankcija, ekonomski rast i porast životnog standarda stanovništva, kao i otvorenost Crne Gore prema međunarodnom okruženju, doveli su do postepenog učvršćivanja tržišne regulacije ekonomije, kao osnove na kojoj se gradi vrednosni sistem karakterističan za kapitalizam. Doduše, u Crnoj Gori je došlo do jedinstvene pojave u postsocijalističkoj transformaciji: grupacija na vlasti (organizovana u političku stranku — DPS) je i u uslovima političkog takmičenja ostala nepromenjena tokom punih 25 godina. Ono što će predstavljati izazov za ovo istraživanje je da utvrdi da li je, i u kojoj meri, ova atipičnost uticala na vrednosne orijentacije stanovništva, pre svega kada je reč o regulaciji političkog podsistema.

Promene vrednosnih orijentacija (normativno-vrednosna disonanca) na području ekonomske i političke reprodukcije društva Crne Gore (redistributivni etatizam naspram ekonomskog liberalizma i autoritarni kolektivism naspram političkog liberalizma) analiziraće se u ovom tekstu na osnovu podataka onih istih istraživanja koja su korišćena u tekstovima o vertikalnoj pokretljivosti i materijalnom položaju. Kao što je navođeno, ta su istraživanja vršena 1989, 2003. i 2015. godine, i stoga omogućavaju da se dobije uvid u vrednosne orijentacije stanovništva u vreme terminalne krize socijalističkog poretka, zatim na završetku procesa blokiranja systemske transformacije i, najzad, u periodu stabilizacije kapitalističkog poretka. Doduše, u ovom slučaju problem u analizi neće predstavljati samo karakter podataka kojima se raspoložuje, pogotovo za poslednji period (a ona je, kada je reč o vrednostima, umanjena čak i kada se najstrože kontrolišu uslovi terenskog rada i obrade), već i relativno mali broj iskaza kojima su operacionalizovane odgovarajuće vrednosne orijentacije. Stoga će analiza biti ograničena na samo neke dimenzije pomenutih vrednosnih orijentacija, kao i na jednostavne analitičke procedure (deskriptivne tehnike statističke analize). Radi uvećanja analitičkih mogućnosti i ovde će se nalaziti za Crnu Goru porediti s analognim nalazima za Srbiju, što omogućava okolnost da su i jedni i drugi prikupljeni u istim istraživanjima (s tim da je poslednje istraživanje u Crnoj Gori obavljeno tri godine kasnije).

2. Redistributivni etatizam ili ekonomski liberalizam?

Neka za početak bude ponovljeno: u idealnotipskim okvirima, vrednosni sistem u okvirima socijalističkog društvenog poretka orijentisan je na podržavanje redistributivne ekonomije, u čijem je središtu komandno-planska delatnost

nomenklature („država”), a u kapitalističkom poretku liberalne vrednosti su osnova za legitimisanje privatnog vlasništva i „slobodnog tržišta”, koji imaju osnovnu regulacionu ulogu u ekonomiji. U okvirima jugoslovenskog društva (pa tako i u Crnoj Gori), međutim, komandno-planska regulacija imala je nekoliko značajnih specifičnosti. Pre svega, još od početka pedesetih godina razvijao se samoupravni normativni i institucionalni okvir, prema kojem su ekonomske odluke na nivou preduzeća donosili zaposleni (preko svojih predstavnika u radničkim savetima). Kao što je već kasnih 1960-ih i zatim 1970-ih godina istraživački pokazivano, realni upravljački odnosi u preduzećima nisu time bili bitno promenjeni (operativne odluke su donosile uprave preduzeća — neke na formalan, a neke na neformalan način — a ključne odluke je i dalje kontrolisala nomenklatura), ali se može reći da je postojao izvestan uticaj zaposlenih na pojedine oblasti odlučivanja (o zaradama, radnim uslovima i sl.), a treba naglasiti i postojanje rasprostranjene ideološke svesti o pravima zaposlenih da donose odluke.²

Sama samoupravna normativno-institucionalna struktura podrazumeva još jednu važnu specifičnost jugoslovenskog socijalizma u ekonomskoj oblasti, koja je predstavljala posledicu izvesnog stepena decentralizacije odlučivanja. Naime, samoupravljanje po definiciji pretpostavlja da se odluke donose na nivou preduzeća a ne države. Iako je ekonomsko „razvlašćivanje” nomenklature predstavljalo najvećim delom ideološku prekrivku stvarnih društvenih odnosa (ključne odluke donosili su različiti hijerarhijski nivoi nomenklature — savezni, republički, lokalni — na uglavnom neformalan način, preko kadrovske kontrole uprava preduzeća i kontrole nad finansijskim sistemom — bankama, federalnim i republičkim fondovima itd. — Lazić 1987), u pojedinim periodima (naročito u drugoj polovini 1960-ih, i tokom 1980-ih) preduzeća su uživala značajnu samostalnost u odnosu na „državu”, u vidu autonomnog donošenja tekućih poslovnih odluka. Ta je samostalnost predstavljana kao oblik „socijalističkog tržišta”. Reč je o još jednoj ideološkoj konstrukciji, karakterističnoj za jugoslovenski socijalizam, praćenoj, međutim, (prethodno pomenutim) važnim praktičnim i vrednosnim konsekvencama. Jedva da treba pomenuti da su te specifičnosti postajale sve značajnije kako se kriza socijalizma produbljivala, a slom poretka i uvođenje kapitalističkog društvenog oblika približavali.

Prethodna izvođenja vode do zaključka da su krajem 1980-ih, kada je obavljeno prvo istraživanje čiji će se nalazi u tekstu predstaviti, pretpostavke za izraženu normativno-vrednosnu disonancu u Crnoj Gori (kao i u jugoslovenskom

² Vidi sažeti prikaz i literaturu u Lazić 2011: 80–99.

društvu u celini) morale biti snažno razvijene. Reč je o vremenu koje obeležavaju: dugotrajna ekonomska kriza praćena padom životnog standarda; pokušaji radikalnog tržišnog reformisanja socijalističke ekonomije, uz programe privatizacije vlasništva; naglo jačanje uticaja — ekonomsko-političkog, ali i ideološkog — sa Zapada, rast nacionalizma itd. I dok je većina tih činilaca podsticala širenje liberalnih vrednosnih orijentacija, neki su delovali i u suprotnom pravcu: pogoršavanje materijalnog položaja zaposlenih podsticalo je orijentaciju prema državnom intervencionizmu, kao jedinom sredstvu zaštite osiromašenog stanovništva; a razgorevanje nacionalnih sukoba učvršćivalo je već ranije tradicionalizmom podržavanu kolektivističku orijentaciju.

Petnaestak godina kasnije društveno-istorijske okolnosti su u značajnoj meri bile izmenjene. Osnovna obeležja kapitalističkog poretka bila su u to vreme utvrđena: bazično razdvajanje ekonomskog od političkog podsistema bilo je postignuto, barem utoliko što su ti podsistemi bili podvrgnuti različitim oblicima regulacije. Politički sistem zasnivao se na liberalnom principu višestranačkog takmičenja, a ekonomski na tržišnoj utakmici u čijoj je osnovi stajalo privatno vlasništvo. U procesu učvršćivanja kapitalističkog poretka značajnu su ulogu imali završetak ratova i uključivanje Crne Gore u međunarodni ekonomski i politički poredak (doduše, još uvek formalno unutar državne zajednice sa Srbijom, ali je već tada međunarodna politika republike vođena dobrim delom samostalno). Nasuprot tome, proces systemske transformacije odvijao se ovde po obrascu koji je krajnje specifičan: uprkos redovnim višestranačkim izborima, vladajuća partija (DPS) nastavila je da drži vlast, što znači i da su pripadnici nekadašnje nomenklature (naravno, uz novopridošle pojedince, koji su vremenom zauzimali položaje unutar državnih aparata) kontinuirano kontrolisali taj proces. To je, uz ostalo, podrazumevalo da je njihova kontrola ekonomske transformacije i dalje ostala dominantna, što postavlja jasne granice uspostavljanju tržišnih principa regulacije.

Produžetak „blokiranе transformacije” u Crnoj Gori bio je olakšan time što je pitanje državnog osamostaljenja postavljano i posle 2000. godine kao primarno, pa se iza njegovog zastora proces privatizacije u korist politički dominantne grupacije mogao uglavnom nesmetano odvijati. Rečju, protivrećan tok postepenog ekonomskog oporavka zemlje, uz održavanje političke (i otuda izvedene ekonomske) dominacije delova nekadašnje nomenklature, po svojoj prilici, morao je imati ambivalentan uticaj na vrednosne orijentacije, održavajući pojavu normativno-vrednosne disonance (ovog puta s obrnutim predznakom): dalji prodor liberalnih vrednosti (podstaknut unutrašnjim promenama i spoljašnjim uticajima) bio je, može se pretpostaviti, ograničavan naglašavanjem važnosti pitanja državnog statusa u politici, pa tako i njenom (pre)naglašavanjem

kontrolno-regulatornom ekonomskom ulogom, a to znači i snažnim prisustvom autoritarnih i kolektivističkih vrednosnih orijentacija.

Najzad, poslednjih desetak godina donelo je nekoliko važnih, ali ne i presudnih, promena u odnosu na prethodni period. Državno osamostaljenje 2006. godine skinulo je pitanje državnog statusa (pa time i ulogu države kao glavnog opšteg društvenog, ali i ekonomskog aktera) s liste prioriteta, ali nije donelo promene u kontroli državnih aparata: grupacija koja je započela sistemsku transformaciju (deo nekadašnje nomenklature) i dalje zauzima položaje na hijerarhijskim vrhovima tih aparata, što liberalni princip izborne smenljivosti vlasti po definiciji dovodi u pitanje (bez obzira na razloge stalnih izbornih uspeha iste političke stranke: da li je reč o njenoj sposobnosti te odgovarajućoj nesposobnosti opozicije ili, jednostavno, o zloupotrebi državnih aparata u izbornom procesu, pa tako i odsustvu slobodnih i fer izbora). Trajna politička kontrola, naravno, znači i produženu i ekstenzivnu kontrolu ekonomskih resursa, što neizbežno usporava uspostavljanje nesmetane dominacije tržišnih principa. S druge strane, dalje napredovanje procesa privatizacije, u koji su uključene i strane firme, nužno nameće jačanje tržišnih odnosa. Stoga bi se možda moglo reći da je u periodu transformacijskih procesa Crna Gora prešla put od „blokiranu sistemsku transformaciju” tokom 1990-ih godina, do „političkog kapitalizma” koji je na sceni poslednjih petnaestak godina.³ Posledice ovakvog toka transformacije su bile protivrečne: propast velikih državnih firmi, uz značajan rast nezaposlenosti, bila je praćena privatno-preduzetničkom inicijativom, koja je donosila ekonomski rast (povremeno prekidan krizama — u principu unošenim spolja, kao posle 2008. godine — koje „stimulišu” aktivnu ekonomsku ulogu države). Sve to bi značilo da se u vrednosnoj sferi može očekivati i dalje prisutna normativno-vrednosna disonanca, u smislu preovlađujućeg podržavanja liberalnih principa, naročito u politici, ali i naglašenog obnavljanja nekadašnjih kolektivističkih i autoritarnih orijentacija (uostalom, dugoročno istorijski ukorenjenih u Crnoj Gori, kao i na širem prostoru Jugoistočne Evrope).

Hipoteze koje su prethodno izlagane proverice se sada na empirijskom materijalu. Treba napomenuti da neke od (ionako malobrojnih) iskaza kojima su operacionalizovane dve suprotstavljene vrednosne orijentacije (redistributivni etatizam i ekonomski liberalizam) nisu u svim istraživanjima bile identične, što dodatno smanjuje njihovu analitičku pouzdanost. Međutim, eksplorativna faktorska analiza je pokazala da se svi korišćeni iskazi mogu svesti na jednu latentnu dimenziju, što znači da se njima izražava u osnovi ista vrednosna

³ Vidi o pojmovima blokirana transformacija i politički kapitalizam, kao o karakteristikama sistemske transformacije u Srbiji, u Lazić 2011.

orijentacija. U prvom koraku daće se pregled pomenutih vrednosnih orijentacija za tri proučavana perioda za celokupnu istraživanu populaciju, a zatim će se prikazati u kojoj su meri one prisutne u svakoj od osnovnih društvenih grupa (tabela 1).

Tabela 1. Vrednosne orijentacije u Crnoj Gori: tržišni liberalizam nasuprot redistributivnom etatizmu — u %

	Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu.			Država mora danas imati veću ulogu u privredi.	Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Crnu Goru.			Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države je uslov privrednog rasta.	Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme.		
	1989.	2003.	2015.		1989.	2003.	2015.		1989.	2003.	2015.
Potpuno slaganje	27,5	9,6	9,1	27,0	10,5	16,7	31,1	8,5	15,2		
Umereno slaganje	34,1	34,7	20,9	25,4	27,3	18,7	28,3	28,6	22,7		
Neodlučni	17,4	26,3	40,1	20,2	20,8	37,0	20,3	17,4	35,0		
Umereno neslaganje	13,8	25,2	21,2	11,1	36,6	19,1	14,3	42,3	20,0		
Potpuno neslaganje	7,2	4,3	8,8	16,3	4,8	8,6	6,0	3,2	7,1		
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		

Podaci za 1989. godinu pokazuju, kao što je i pretpostavljeno, veoma izraženu normativno-vrednosnu disonancu. Temeljna osnova kapitalističkog načina proizvodnje društva — dominacija privatnog vlasništva — ne samo da je postala većinski prihvaćena vrednosna orijentacija (prvi iskaz), već je njoj suprotna orijentacija, na kojoj je počivala reprodukcija vladajućih odnosa u socijalizmu (središnja uloga kolektivnog — u Jugoslaviji tzv. društvenog — vlasništva), bila dospela na društvenu marginu (podržao je 21% ispitanika ukupno). Problem je, međutim, bio u tome što je tekuća duboka ekonomska kriza upućivala stanovništvo na državu, kao na jedinog aktera koji može da osigura ugroženu materijalnu egzistenciju većine stanovnika, što je, naravno, bilo potkrepljivano do tada dominantnom ideologijom. Stoga kod drugog iskaza (o većjoj ulozi države u privredi u današnjim okolnostima), koji se odnosi na neposrednu vezu između države i ekonomije, dominira suprotna orijentacija: većinsko prihvatanje

socijalistički utemeljene redistributivne vrednosne orijentacije. Najzad, na trećem iskazu, u kojem se odnos države i ekonomije postavlja kao trajnija relacija, značajna većina ispitanika podržava tržišni princip autonomije preduzeća (s tim što je i on imao potporu u dotadašnjoj samoupravnoj jugoslovenskoj ideologiji, tzv. socijalističke tržišne privrede).

Sažeto rečeno, izgleda da je u Crnoj Gori pred kraj socijalističkog poretka preovlađivalo stanovište prema kojem je privatno vlasništvo najpoželjniji oblik svojine, udruženo s kvazitržišnom samoupravnom samostalnošću preduzeća, pri čemu bi država ostala glavni instrument koji treba da rešava opšte ekonomske probleme. Dakle, pored normativno-vrednosne disonance (iskazane preko preovlađujućeg podržavanja kapitalističkog svojinskog oblika, ali i odbacivanja redistributivne uloge države od strane značajnih delova populacije), koja objašnjava činjenicu da je socijalistički poredak bio bez većeg otpora uklonjen, prisutna je bila i izražena vrednosna konfuzija: istovremeno prihvatanje suprotstavljenih vrednosnih orijentacija. Ovakvi nalazi ne bi trebalo da iznenađuju, ima li se u vidu da se odnose na period koji je neposredno prethodio slomu vladajućeg poretka (veoma su slični istraživački nalazi u to vreme dobijeni u Srbiji, gde su se takođe pojavile obe karakteristike: disonanca — većinsko prihvatanje nekih vrednosnih orijentacija na kojima se utemeljuju kapitalistički društveni odnosi; ali i konfuzija — istovremeno široko prisutno zadržavanje određenih vrednosti tipičnih za socijalistički poredak; vidi Lazić 2011: 228–230).

Petnaestak godina kasnije, u uslovima u kojima kapitalistički način proizvodnje društva postaje dominantan, nema promene u opštim karakteristikama kada je reč o vrednosnim orijentacijama vezanim za ekonomski podsistem društva: i dalje su prisutni kako normativno-vrednosna disonanca (masovno prihvatanje vrednosti koje su u suprotnosti s novim dominantnim normativno-institucionalnim sistemom), tako i vrednosna konfuzija (paralelno prihvatanje suprotstavljenih orijentacija). Izmenilo se, međutim, prihvatanje/odbijanje pojedinačnih iskaza. Pre svega, privatno vlasništvo — životno jezgro kapitalizma — nije više neupitno za većinu stanovništva (iako je njegovo prihvatanje još uvek više rašireno od odbacivanja), što potkopava osnove legitimacije novog poretka. Ova narasla skepsa prema privatnom vlasništvu širi se i na područje tržišne ekonomije, pa tako nešto veći broj ispitanika prihvata pravo države da interveniše unutar privatnih firmi nego što joj to pravo osporava. Takođe, kada je reč o opštem principu tržišne ekonomije (odsustvu državne intervencije), većina ispitanika ne prihvata liberalnu orijentaciju. To, ukupno, znači da normativno-vrednosna disonanca u proteklom periodu nipošto nije umanjena, u tom smislu što se još uvek većinski ne prihvataju vrednosne orijentacije novog normativno-institucionalnog poretka. Objašnjenje ovog novog oblika

disonance (uspostavljene u odnosu na novi poredak) i produžetka vrednosne konfuzije, kao što je ranije pomenuto, treba tražiti u konkretnom toku sistemske transformacije u Crnoj Gori: u dramatičnim ekonomskim teškoćama tokom 1990-ih, kao i privatizaciji sprovedenoj u interesu dela nomenklature tokom perioda „blokiranе transformacije”. Te su okolnosti potkopavale legitimitet novog poretka, nasuprot sistemski promovisanim novim vrednosnim orijentacijama (ni podaci za Srbiju u ovom periodu ne razlikuju se bitno: tamo je zabeležen izvestan rast liberalnih orijentacija, ali su one kod nekih iskaza i dalje ostale manjinske — Lazić 2011: 228–230).

Najzad, ni dve i po decenije nakon uvođenja sistemskih promena, vrednosne orijentacije stanovništva unutar ekonomskog podsistema nisu se radikalnije promenile u Crnoj Gori. Naprotiv, čini se da su danas najprisutnije nedoumice u pogledu podržavanja osnova novog kapitalističkog društvenog poretka: kod svakog pojedinačnog iskaza najveći je broj onih ispitanika koji su bili neodlučni pri izjašnjavanju. Pritom, primat privatnog vlasništva podržava i osporava jednak broj ispitanika, a u slučaju državnog intervencionizma (druga dva iskaza) liberalnu orijentaciju podržava tek nešto veći broj ispitanika nego redistributivnu.

Ukratko, iako bi se u izvesnom smislu moglo tvrditi da je stepen normativno-vrednosne disonance sada nešto manji nego u prethodnom periodu (jer ni kod jednog iskaza ne dominiraju redistributivne orijentacije), ona je i dalje snažno izražena, i to pogotovo u slučaju najznačajnijeg sistemskog uporišta — u odnosu prema vlasništvu (veoma je zanimljivo da se značajan rast skepse prema privatnom vlasništvu u poslednje vreme — 2012. godine — javio čak i kod pripadnika ekonomske elite u Srbiji, uz osetan porast broja neodlučnih; up. Pešić 2014: 179). Naravno, zadržana je i dalje izražena vrednosna konfuzija, odnosno istovremeno prihvatanje suprotstavljenih vrednosnih orijentacija kod velikog broja ispitanika.

Naravno, kada je reč o vrednosnim orijentacijama stanovništva, društvo se pojavljuje kao apstrakcija, u kojoj su zamračene strukturalne podele na dominantne i potčinjene grupacije, kao što ostaju neprozirni i interesi dominantnih slojeva, koje sistemski utemeljene vrednosne orijentacije izražavaju na opštem planu (nastojeći da usmere akcije pripadnika potčinjenih grupacija tako da odgovaraju interesima dominantnih slojeva). Diferenciranje vrednosnih orijentacija prema osnovnim društvenim grupama naročito je značajno u okolnostima sistemskih promena jer se tada može uočiti u kojim se slojevima izrazitije pojavljuje normativno-vrednosna disonanca — u smislu prihvatanja vrednosnih orijentacija kojima se može legitimisati novi društveni poredak, ili mogu dovesti u

pitanje postojeći odnosi — a gde se javljaju eventualni otpori društvenim promenama i kakve su perspektive tih promena odnosno otpora.

Radi uvida u vrednosne orijentacije osnovnih društvenih grupacija u Crnoj Gori korišćena je podela na pet klasa/slojeva, koja je izložena u tekstu o vertikalnoj pokretljivosti.⁴ Analiza prikupljenih podataka pokazuje sledeće. Pre svega, zanimljiv je nalaz da ANOVA pokazuje kako samo u 1989. godini postoji značajna razlika između društvenih grupa, i to na većini ispitivanih stavki (izuzev jedne), dok se u vreme sistemske transformacije jasne međugrupne razlike gube. Taj bi nalaz mogao da uputi na pretpostavku da je promena društvenog poretka dovela do jačanja konfuzije u vrednosnim orijentacijama na polju ekonomske reprodukcije društva, što bi odgovaralo prethodnim uvidima, ali i logično proizlazi iz činjenice da se ta promena odvijala na izrazito specifičan način: u uslovima produžene blokirane transformacije i dramatičnog pogoršanja ekonomskog položaja većine stanovništva tokom prve decenije transformacije.

Detaljniji uvid u nalaze svakog pojedinog istraživanja, pokazuje sledeće. Pred slom socijalizma, u svakoj osnovnoj društvenoj grupi (klasi/sloju) preovlađivalo je pozitivno vrednovanje privatnog vlasništva, što znači da je socijalistički oblik vlasništva bio u celini delegitimisan. Ono, međutim, što predstavlja iznenađenje (a razlikuje se i od nalaza za Srbiju) jeste sledeća činjenica: što je položaj društvenog sloja bio niži, to je prihvatanje privatnog vlasništva kao osnove ekonomskog napretka bilo snažnije. Odnosno, u Crnoj Gori su ne samo brojni pripadnici nomenklature, nego čak i mnogi stručnjaci podržavali redistributivne vrednosti u ekonomiji (iako je u oba slučaja bila reč o manjini pripadnika ovih grupa), za razliku od Srbije, npr., gde su upravo pripadnici te dve grupe bili glavni nosioci kapitalistički usmerenih vrednosti. Sličan nalaz — o značajnoj podršci redistributivnoj (socijalističkoj) vrednosnoj orijentaciji među pripadnicima većine društvenih slojeva — dobijen je i na iskazu o ulozi države u ekonomiji. To je bila većinska orijentacija pripadnika tri niže društvene grupacije (prelazne, manuelnih radnika i poljoprivrednika), dok je liberalna orijentacija značajnije preovlađivala samo kod pripadnika vladajuće grupe i, granično, kod pripadnika srednjih slojeva (stručnjaka, nižih rukovodilaca itd.). Za razliku od toga, pripadnici srednjih slojeva davali su najsnažniju podršku samostalnosti preduzeća, koja je, kao što je rečeno, imala uporište i u dotadašnjoj vladajućoj samoupravnoj ideologiji (dok su pripadnici viših slojeva ovde bili bliži

⁴ Viši slojevi: politička i ekonomska elita; srednji slojevi: stručnjaci, niži rukovodioci, srednji preduzetnici, sitni preduzetnici i samozaposleni s visokim obrazovanjem; prelazni slojevi: službenici, tehničari, sitni preduzetnici i samozaposleni sa srednjim i nižim obrazovanjem; manuelni radnici: kv. i nk.v.; poljoprivrednici.

pripadnicima drugih grupa; doduše, ovde nije bilo statistički značajne razlike između pripadnika različitih društvenih grupa).

Decenija blokirane transformacije donela je promenu utoliko što je kod pripadnika većine društvenih grupa, na većini istraživanih iskaza, nađena preovlađujuća podrška liberalnim vrednosnim orijentacijama (odnosno, nije utvrđena statistički značajna razlika između pripadnika osnovnih društvenih grupa na ovim iskazima). Pritom, očekivano, najveća podrška privatnom vlasništvu kao temeljnom svojinskom odnosu u kapitalizmu dolazila je od pripadnika vladajuće grupacije (koja je, istovremeno, kontrolisala uspostavljanje novog — kapitalističkog — tipa društvene reprodukcije, ali je bila i glavni dobitnik u procesu privatizacije vlasništva). S druge strane, grupacija od koje bi vladajući slojevi trebalo da očekuju glavnu podršku u konstituisanju novog poretka, pripadnici srednjih slojeva, bili su najviše uzdržani prema primatu privatnog vlasništva (njihova podrška liberalnoj orijentaciji ovde ima graničnu vrednost). To je, po svoj prilici, bio rezultat neispunjenih očekivanja da će se njihov materijalni i ukupni društveni položaj u apsolutnom i relativnom smislu poboljšati. Na iskazu o ulozi države u ekonomiji isto je bila preovlađujuća liberalna orijentacija kod pripadnika svih grupacija, osim manuelnih radnika, što je takođe razumljivo, s obzirom na činjenicu da su oni tada bili apsolutni gubitnici u procesu prelaska na tržišnu regulaciju ekonomije (zbog rasta nezaposlenosti, opadanja prihoda itd.). Uz to, pripadnici srednjih slojeva i ovde se nalaze na graničnoj liniji između podrške redistributivnoj i liberalnoj vrednosnoj orijentaciji, što dodatno potkrepljuje prethodni nalaz o relativnoj uzdržanosti pripadnika te društvene grupe prema sistemskoj transformaciji (na način kako se odvijala u Crnoj Gori). Najzad, liberalna orijentacija preovlađuje kod većine pripadnika različitih društvenih grupa i u slučaju iskaza o samostalnosti preduzeća od države, uz dva izuzetka. Očekivano, redistributivnu orijentaciju većinski su podržavali manuelni radnici, zbog razloga koji su ranije navedeni (pogoršan ekonomski položaj, nesigurnost zaposlenja i sl.). Može, međutim, izgledati iznenađujuće to što je ta ista orijentacija bila preovlađujuća i među pripadnicima vladajuće grupacije. Ako se pak uzme u obzir da su u tom periodu pripadnici ranije nomenklature još uvek upravljali nezavršenim procesom ekonomske transformacije (uključujući privatizaciju koja je i dalje bila u toku), kontrolišući najveći deo ekonomskih resursa, može se zaključiti da je u ovom slučaju njihova vrednosna orijentacija bila saglasna njihovim tadašnjim interesima.

Najzad, poslednje istraživanje, izvedeno posle 25 godina sistemske transformacije ekonomskog (i društvenopolitičkog) poretka u Crnoj Gori, pokazuje da unutar ekonomskog podsistema radikalnih vrednosnih promena u društvu i dalje nema. To znači da je normativno-vrednosna disonanca ovde i dalje velika,

a vrednosna konfuzija snažno prisutna. Naime, iako liberalne vrednosne orijentacije u ekonomskoj sferi preovlađuju u celini, i među pripadnicima većine društvenih grupa, ta je prevlast neznatna i nesistematska. Pošto se u upitniku ovaj put nalazio nešto veći broj iskaza posvećenih ovoj temi, orijentacije se mogu prikazati i korišćenjem nešto složenijih pokazatelja (sintetičkih indeksa dobijenih na osnovu tih iskaza). No, pre toga, ako se pogledaju samo iskazi koji su do sada analizirani, može se videti da su u sva tri slučaja, kada je reč o uzorku u celini, preovlađujuće liberalne orijentacije. Pritom, najšire prihvaćena takva orijentacija pojavljuje se (kao i ranije) kod iskaza o nemešanju vlade u privatne firme, nešto slabija kada je reč o opštem državnom intervencionizmu, a najslabija, na samoj granici redistributivne orijentacije (aritmetička sredina = 3,0041), kod iskaza o privatnom vlasništvu.

Pouzdanije merenje, korišćenjem većeg broja iskaza, pokazuje da kod oba kompleksa pitanja za koje imamo veći broj podataka — o državnom intervencionizmu i privatnom vlasništvu (i privatizaciji) — postoje razlike između društvenih slojeva s obzirom na vrednosne orijentacije, ali da te razlike nisu ni značajne niti su sistematski izražene. Stoga će se tabelarno prikazati samo nalaz o privatnom vlasništvu i privatizaciji (tabela 2).⁵

Tabela 2. Stav prema privatnom vlasništvu/privatizaciji (prosečni faktorski skorovi; pozitivna vrednost označava liberalnu orijentaciju)

TukeyHSD ^{a,b}		
Društveni sloj/klasa	N	Subset for alpha = 0.05
		1
Manuelni radnici	406	-.0865112
Poljoprivrednici	52	-.0029786
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS i sitni preduzetnici	306	.0026380
Prelazni slojevi	304	.0515207
Viši slojevi	47	.2721994
Sig.		.068

Iako se pokazuje da između pripadnika različitih društvenih grupa nema statistički značajnih razlika u odnosu prema privatnom vlasništvu, može se uočiti da među pripadnicima najnižih društvenih grupacija preovlađuje negativan stav prema ovoj temeljnoj kategoriji kapitalističkog društvenog poretka.

⁵ Pitanja u upitniku su glasila: 1. Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada; 2. Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane; 3. Društveni napredak će uvijek počivati na privatnom vlasništvu.

To je, nesumnjivo, posledica značajnog pogoršavanja njihovog društveno-ekonomskog položaja tokom sistemske transformacije (u prvoj deceniji apsolutnog i relativnog pogoršanja; kasnije uglavnom relativnog — zbog velikog rasta društvenih nejednakosti — ali uz izrazit porast ekonomske nesigurnosti zbog učestale propasti firmi u kojima su zaposleni, nerazvijenih mera socijalne sigurnosti itd.). Ono što može biti još veći problem jeste nalaz da među pripadnicima srednjih slojeva (koji, treba podsetiti, uključuju i sitne preduzetnike) podrška ekonomskom sistemu zasnovanom na privatnom vlasništvu jedva nadilazi otpor prema njemu. U stvari, jedina društvena grupacija kod koje je osnova novog ekonomskog poretka izrazito prihvaćena jeste vladajuća — ekonomska i politička elita, dok u svim drugim slojevima preovlađuje ambivalentna orijentacija: učešće onih koji prihvataju nove vrednosne orijentacije, koje podržavaju novouspostavljene temeljne društvene odnose, i onih koji ih odbacuju, približno je jednak. To znači da je stabilizacija kapitalističkog poretka u Crnoj Gori, kada je reč o vrednosnim orijentacijama u ekonomskoj sferi, na veoma nesigurnim osnovama.

Zaključno se o nalazima o promeni ekonomskih vrednosnih orijentacija tokom sistemske transformacije društva u Crnoj Gori može reći sledeće. U periodu konačne krize socijalističkog poretka, normativno-vrednosna disonanca bila je na ovom području veoma izražena: većina stanovništva već je bila odbacila dobar deo temeljnih vrednosti socijalističkog poretka, s tim što je pretpostavljala da će društveno-ekonomska nesigurnost, koja se s razlogom očekivala, u toku sistemskih promena biti izbegnuta putem državne intervencije, kao „kišobrana” preuzetog iz ranijeg poretka. Tokom sistemske transformacije, kako su se negativna očekivanja — i to pre svega pripadnika nižih slojeva — sve više ispunjavala, skepsa prema tim promenama se širila: rasla je normativno-vrednosna disonanca, ali sada suprotnog smera (opadalo je prihvatanje novih, prokapitalističkih vrednosti). To je vodilo i rastu vrednosne konfuzije: istovremeno se prihvatanju vrednosne orijentacije karakteristične za suprotstavljene oblike reprodukcije društva, liberalizam i redistributivni etatizam (i to ne samo više u vidu podržavanja državne intervencije u ekonomiji, nego čak i osporavanja privatnog vlasništva kao poželjnog temeljnog proizvodnog odnosa). Dugoročno, možda je najveći problem za nastavak sistemske transformacije i stabilizaciju kapitalističkih odnosa na ekonomskom planu ovde činjenica (prema nalazima ovog istraživanja) da su disonanca i vrednosna konfuzija veoma izražene među pripadnicima srednjih slojeva — pre svega među stručnjacima — koji bi trebalo da predstavljaju glavni akteri distribucije novih vrednosnih orijentacija među stanovništvom.

3. Autoritarni kolektivizam ili politički liberalizam?

Kao što je u uvodnom delu teksta napomenuto, sistemska promena — slom socijalističkog načina proizvodnje društvenog života i postepeno oblikovanje kapitalističkog društvenog sistema — donela je bitne promene i u načinu regulacije političkog podsistema. Pre svega, umesto stopljenosti s drugim podsistemima, uspostavljena je njegova relativna samostalnost, što znači i da se formiraju specifični principi njegove reprodukcije. Umesto jedinstvene, hijerarhijski organizovane nomenklature, koja se reprodukuje putem naimenovanja posednika nižih položaja od strane viših instanci (koje, po pravilu, čine kolektivna tela — Lazić 1987), sada se zauzimanje elitnih položaja u političkoj sferi (u idealnotipskom obliku) odvija na osnovu liberalnog principa političkog takmičenja, u kojem pod (u principu) jednakim i fer uslovima učestvuju interesno utemeljene, slobodno formirane političke stranke (Dal 1997). Time se osigurava mogućnost regularne smene posednika vlasti, koja dalje omogućava reprezentaciju interesa različitih podgrupa dominantne društvene grupe (vladajuće klase).

Uz promenu tipa regulacije političkog podsistema odvija se i promena osnova njegove legitimacije. U socijalizmu je nomenklatura legitimisala svoju dominaciju koristeći ideološki obrazac, prema kojem je ona zastupala opšte društvene interese, a pravo na to je sticala na osnovu posebnih sposobnosti svojih pripadnika: da te interese prepoznaju i praktično realizuju („vodeća uloga komunističke partije”). Te posebne sposobnosti i delanje u opštem interesu implicirali su i pravo da se odluke nomenklature prisilno sprovode u okvirima celine društva, pa su stoga vrednosne orijentacije koje su podržavale ovaj tip upravljanja društvenom reprodukcijom skraćeno nazvane autoritarno-kolektivističkim (Lazić 2011). Nasuprot tome, liberalna ideologija polazi od principa agregacije individualnih interesa (koji predstavljaju najvišu društvenu vrednost), koje na opštem društvenom planu zastupaju slobodno izabrani predstavnici tih agregiranih interesa (organizovani u okvirima političkih stranaka), dok fer politička utakmica omogućava njihovo ravnotežno zadovoljavanje.

Idealnotipsko sučeljavanje dva legitimacijska principa, koji su ovde predstavljani kao autoritarno-kolektivističke i liberalne vrednosne orijentacije, imalo je, ponovo, svoje specifičnosti u društvenom okruženju kojim se sada bavimo. Kao što je pominjano, strogi autoritarni centralizam bio je u socijalističkoj Jugoslaviji tokom vremena „razvodnjen” izvesnim stepenom teritorijalne decentralizacije, koji je u ovom slučaju podrazumevao rastuću autonomiju republičkih nomenklatura (pa tako i one u Crnoj Gori) od savezne. Uz to, otvorenost društva prema Zapadu omogućavala je (takode rastući) prodor liberalnih političkih ideja, utoliko više ukoliko je socijalizam bio u dubljoj društveno-ekonomskoj

krizi. Tako je, tokom 1980-ih, uz dominantnu ideologiju koja je naglašavala suštinsku (intrinzičnu) vezu između socijalizma i jednopartijskog političkog sistema, u javnosti sve snažnije bila prisutna i liberalna ideja, prema kojoj se slobodno društvo (za kakvo se socijalizam proglašavao) ne može razviti bez političkog pluralizma. To, dalje, znači da su u vreme koje je prethodilo slomu socijalističkog poretka u Jugoslaviji/Crnoj Gori i na političkom polju bili prisutni uslovi za izraženu normativno-vrednosnu disonancu, odnosno za prodor liberalnih ideja u društvo koje je normativno još uvek bilo uređeno na autoritarno-kolektivističkim principima te ideološki i dalje proizvodilo odgovarajuće vrednosne orijentacije.

Uvođenje novog normativnog poretka u politički podsistem početkom 1990-ih u Crnoj Gori (kao i Srbiji, s kojom je ostala u državnoj zajednici) odvijalo se na specifičan način: zbog građanskog rata i spoljašnjih pritisaka, koji su vodili unutrašnjoj homogenizaciji, pripadnici dotadašnje nomenklature uspeli su da pobeđu na prvim višestranačkim izborima (Lazić 2011). Naravno, da bi to postigli, oni su u punoj meri koristili i sačuvanu kontrolu nad državnim aparatima (represivnim i ideološkim), kao i ekonomskim resursima. Pluralistički normativni oblik političkog podsistema, od tada, pa do danas, ispoljavao se ovde u pomenutom jedinstvenom vidu: kao kontinuirano održavanje (delova) iste grupacije na vlasti, koja je u procesu političkog takmičenja nastavila da ekstenzivno koristi državne aparate, kao i kontrolu nad velikim delom ekonomskih resursa u državi (na osnovu usporenog procesa privatizacije i njegovog odvijanja u interesu pripadnika nekadašnje nomenklature). Ovo faktičko i dugoročno derogiranje liberalnog principa izbora po definiciji privremenih posednika vlasti, na osnovu fer takmičenja, uz autoritarne vrednosti koje su na ovim prostorima tradicionalno široko prisutne (Gredelj 1994), te dugotrajnu ekonomsku ugroženost većeg dela pripadnika nižih društvenih slojeva (stoga orijentisanih na državu), stvorili su uslove za novi oblik normativno-vrednosne disonance: opstanak autoritarno-kolektivističkih vrednosnih orijentacija, uz sistemski nametane dominantne liberalne orijentacije, koje donosi novouspostavljeni normativni poredak. Pritom, pošto za razliku od Srbije do prekida političke dominacije jedne grupacije nije došlo ni posle 2000. godine (i sloma Miloševićevog režima), kao ni nakon uspostavljanja državne samostalnosti, može se pretpostaviti da će slični društvenopolitički i ekonomski uslovi podržavati opstanak te disonance ne samo do početka novog milenijuma, već i do današnjih dana.

Za proveru postavljenih hipoteza koristiće se rezultati već pomenutih istraživanja (iz 1989, 2003. i 2015. godine), uz poređenje sa analognim nalazima za Srbiju. Kao i u prethodnom slučaju analize vrednosnih orijentacija vezanih za ekonomsku reprodukciju društva, u istraživanju rađenom na kraju socijalističkog

perioda korišćen je mali broj iskaza kojima su operacionalizovane dve na političkom polju suprotstavljene vrednosne orijentacije: autoritarni kolektivism i politički liberalizam, pa će se poređenje sa kasnijim periodom vršiti na osnovu pojedinačnih iskaza (vidi iskaze u tabeli 3). Takođe, kao i ranije, nastojace da se utvrdi i prisutnost i jačina normativno-vrednosne disonance među pripadnicima osnovnih društvenih grupa, da bi se pokušala proceniti kako njihova dosadašnja dinamika, tako i perspektive.

Tabela 3. Vrednosne orijentacije u Crnoj Gori: politički liberalizam nasuprot autoritarnom kolektivismu, 1989, 2003. i 2015. godine — u %

	Višestranački sistem garantuje poštovanje interesa svih društvenih grupa.			Potpuna sloboda govora danas vodi dezorganizaciji društva.			Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca.			Sudstvo u krajnjoj liniji treba da služi vlasti.		
	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Potpuno neslaganje	6,6	1,5	5,6	30,8	9,3	11,7	8,4	3,0	5,9	20,6	26,8	29,6
Umereno neslaganje	8,2	5,8	10,0	18,7	47,6	26,6	6,3	10,9	11,9	20,1	51,9	34,6
Neodlučni	18,7	13,4	33,0	12,9	13,4	27,0	8,8	9,2	16,7	10,4	7,1	17,8
Umereno slaganje	24,7	63,1	37,3	19,3	25,6	20,5	19,0	59,4	36,2	19,0	11,9	11,2
Potpuno slaganje	41,7	16,2	14,1	18,4	4,0	14,2	57,5	17,5	29,3	29,9	2,3	6,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Podaci već na prvi pogled pokazuju da su, u periodu koji je neposredno prethodio slomu socijalističkog poretka u Crnoj Gori (Jugoslaviji itd.), na planu vrednosnih orijentacija u okviru političkog podsistema (kao i u slučaju ekonomskog) dominirale normativno-vrednosna disonanca i vrednosna konfuzija. Jedan od temeljnih legitimacijskih principa socijalizma — onaj o jednopartijskom političkom poretku — skoro je u potpunosti bio napušten u korist do tada neprihvatljivog partijskog pluralizma (čak 2/3 ispitanika podržavalo je liberalni princip). Slično je, iako nešto manje izraženo, stajalo i s drugim legitimacijskim stubom socijalizma, o granicama koje u javnom izražavanju misli postavljaju oni koji rukovode društvom (vladajuća partija): slobodu govora podržavalo je oko 50% ispitanika. Ovo naglašeno odstupanje od normativnog poretka, koje je predstavljalo preduslov za ubrzanu pojavu političkog pluralizma, „kompenzirano” je, s druge strane, podržavanjem nekih tvrdih autoritarno-kolektivističkih

principa. Tako je podređenost sudstva izvršnoj vlasti prihvatila takođe polovinu ispitanika, a nadređenost kolektiviteta pojedincu (dakle, izrazitu neliberalnu orijentaciju) čak njih 2/3 (korisno je napomenuti da je veoma slična distribucija vrednosnih orijentacija postojala u to vreme i u Srbiji: i tamo je liberalni princip slobode govora bio većinski prihvaćen, kao i suprotni — autoritarni — kada je reč o instrumentalnoj ulozi sudstva; up. Lazić 2011: 227).

U vreme početaka konsolidacije pluralističkog političkog poretka (2003. godine) može se primetiti izvesno jačanje liberalne vrednosne orijentacije. Politički pluralizam je bio skoro opšteprihvaćen, protiv njega su se izjašnjavale samo marginalne grupe. U manjoj meri je opao i otpor prema slobodi govora, odnosno podrška ovom važnom liberalnom načelu postala je većinska. Još je upadljivija činjenica da je nezavisno sudstvo, kao neophodna pretpostavka liberalno-demokratskog (pluralističkog) poretka, ali i tržišne ekonomije (odnosno kapitalističkog društvenog poretka u celini), postalo preferencija izrazite većine ispitanika (skoro 4/5 njih).⁶ Najzad, autoritarni kolektivism zadržao je svoje uporište na iskazu o neophodnoj prevazi kolektiviteta nad pojedincem: ovde su orijentacije ostale nepromenjene, u korist neliberalnog stava. Tumačenje ovog elementa odstupanja vrednosne orijentacije od novouspostavljenog normativnog poretka jednostavno je. S jedne strane, reč je o vrednosnoj orijentaciji koja ima duboke istorijske korene u Crnoj Gori (tradicionalno-patrijarhalna orijentacija). A s druge strane, reč je o periodu u kojem je još uvek pregrejana etničko-nacionalna identifikacija, podsticana tokom 1990-ih građanskim ratovima, a zatim nacionalnom mobilizacijom od strane vladajuće političke elite, na osnovu striktnog odvajanja crnogorskog od srpskog etničkog korpusa, radi osiguranja državne samostalnosti. U tim okolnostima, za podržavanje individualnog principa nasuprot kolektivnom, ni u manje tradicionalističkom društvu ne bi bilo previše prostora.

Ako se u periodu početnog učvršćivanja kapitalističkih odnosa u Crnoj Gori paralelno odvijao i proces jačanja njemu odgovarajućeg liberalnog vrednosnog poretka (vođeci slabljenju normativno-vrednosne disonance), u narednom periodu — daljeg normativnog jačanja novog društvenog poretka — moglo bi se očekivati i njegovo dodatno vrednosno utemeljenje. Najnoviji podaci (ostavljajući po strani pitanje njihove pouzdanosti), međutim, ne potkrepljuju ova očekivanja. Pre svega, na svim korišćenim iskazima (tabela 3) uočljiv je izrazit rast broja neodlučnih ispitanika, koji se uglavnom ostvaruje na štetu liberalnih orijentacija. Tako se podrška višepartijskom sistemu jedva održala kao

⁶ Jačanje liberalne orijentacije, koja postaje većinska u ovom periodu, registrovano je i u Srbiji — up. Lazić, Pešić 2013: 292.

natpolovična, pri čemu čak trećina ispitanika ostaje neodlučna. I dok se rastuća skepsa prema političkom pluralizmu može logično objašnjavati specifičnim iskustvom praktične nesmenljivosti vlasti u republici, podatak da skoro jednak broj ispitanika podržava i odbacuje nužnost slobode govora upućuje na obuhvatniju krizu liberalne orijentacije i rastuću normativno-vrednosnu disonancu. O tome govori i uočljiv pad podrške nezavisnom sudstvu, a na opreznije zaključke upućuje samo to što je tradicionalistički iskaz o prevazi kolektivnog nad individualnim dobio nešto slabiju podršku nego ranije (korisno je pomenuti da je u Srbiji, tri godine ranije, zabeležen dalji rast političkog liberalizma, u odnosu na 2003. godinu — Lazić, Pešić 2013: 292).

Ukratko, prema dobijenim istraživačkim nalazima moglo bi se zaključivati da specifičan proces konstituisanja i reprodukovanja pluralističkog političkog sistema u Crnoj Gori, u kojem taj sistem nije omogućio uobičajenu smenu stranaka na vlasti, dugoročno potkopava vrednosnu osnovu na kojoj počiva, pa time potencijalno i sam njegov normativni oblik. Najjednostavnije rečeno, ako u dužem periodu ne postoji smena stranaka na vlasti, sami principi takmičarskog izbornog procesa počinju da se dovode pod sumnju.

Proces promene načina proizvodnje društva u Crnoj Gori doneo je, dakle, u okviru političkog polja, ambivalentne rezultate na vrednosnom planu. Početna izražena normativno-vrednosna disonanca (značajna raširenost liberalnih vrednosnih orijentacija u završnim godinama socijalizma) olakšala je demontažu prethodnog vladajućeg poretka, a početak izgradnje pluralističkog političkog sistema (u okvirima kapitalističkog sistema društvenih odnosa) podsticao je i širenje liberalnih orijentacija, vodeći opadanju disonance. Netipičan tok dalje reprodukcije tog političkog sistema, u kojem nijednom nije zabeležena smena vladajuće partije, međutim, verovatno je kao jednu od posledica imao i rast skepse prema samim principima normativnog poretka, koja je izražena kao snažan porast neodlučnosti u pogledu prihvatanja nekih od osnovnih vrednosnih orijentacija na kojima poredak počiva (politički pluralizam, sloboda govora, nezavisnost sudstva).

Da bi se donekle proverili opšti zaključci o kolebanju u pogledu jačine prihvatanja liberalnih vrednosnih orijentacija tokom poslednjih dvadesetak godina, u nastavku teksta će se ukratko analizirati njihova distribucija po osnovnim društvenim grupama u posmatranom periodu. Pre svega, u vreme koje je neposredno prethodilo slomu socijalizma, napuštanje dominantnih autoritarno-kolektivističkih vrednosnih obrazaca karakterisalo je pripadnike svih društvenih grupa, iako ne u podjednakoj meri (razlike među njima bile su po pravilu statistički značajne). Tako su pretežno liberalnu orijentaciju na iskazu o prihvatljivosti višestranačkog sistema potvrdili pripadnici svih osnovnih društvenih

grupa, dok su na iskazu o slobodi govora tada normativno podržavanu autoritarnu orijentaciju većinski potvrdili samo poljoprivrednici. S druge strane, autoritarno-kolektivističku orijentaciju, na iskazu u kojem se prednost nad pojedincem daje kolektivu, takođe su većinski potvrdili pripadnici svih osnovnih grupa (a najmanje od svih pripadnici srednjih slojeva), dok su se na iskazu o nužnosti da sudstvo bude potčinjeno izvršnoj vlasti, po svojoj liberalnoj orijentaciji, značajnije izdvojili pripadnici srednjih slojeva i vladajuće grupacije (pripadnici ostalih grupa su većinski podržavali autoritarno-kolektivističku orijentaciju). Rečju, uz naglašenu normativno-vrednosnu disonancu, vidljivu kod svake osnovne društvene grupacije, uočava se i raširena vrednosna konfuzija, kojoj su manje od svih bili podložni pripadnici srednjih slojeva (prvenstveno stručnjaci i sitni preduzetnici). Reč je, naravno, o slojevima iz kojih je u celoj zemlji u to vreme i dolazio glavni impuls za uvođenje liberalnih principa u regulaciju političkog podsistema.

Kao što je ranije pokazano, normativno učvršćivanje višestranačkog političkog sistema tokom narednih petnaestak godina donelo je i rast liberalnih orijentacija, te opadanje normativno-vrednosne disonance. Detaljniji uvid pokazuje da je taj rast karakterističan, u velikoj meri, za pripadnike svih osnovnih društvenih grupa: na iskazima o prihvatljivosti višestranačkog sistema, kao i o pravu na slobodu govora, pripadnici svih grupa većinski su podržavali liberalnu orijentaciju. S druge strane, kao i u prethodnom periodu, davanje prednosti kolektivnog nad individualnim i dalje je ostalo opšteprihvaćeno (u najmanjoj meri od strane pripadnika srednjih slojeva).

Problem, međutim, predstavlja to što dalje učvršćivanje liberalnog normativnog poretka, tokom narednih desetak godina, nije praćeno i značajnijim napredovanjem u prihvatanju odgovarajućih vrednosnih orijentacija. Tako, kao što je pokazano (tabela 3), osnovni liberalni princip, o primarnosti individualnog u odnosu na kolektivno, i dalje odbacuje gotovo dve trećine ispitanika, a pritom, ne samo što je autoritarno-kolektivističko gledište preovlađujuće unutar svih društvenih grupa, nego ga najučestalije zastupaju upravo pripadnici najvišeg sloja (koji bi trebalo da budu osnovni strukturalni oslonac liberalizma). Doduše, na drugom ključnom iskazu u ovom području, onom o višestranačkom takmičenju kao principu regulacije političkog podsistema, većina ispitanika unutar svake društvene grupe prihvata liberalnu orijentaciju, uz najveći broj liberalno orijentisanih pojedinaca među pripadnicima najvišeg, kao i srednjeg sloja. Međutim, možda je najkarakterističnije svedočanstvo o vrednosnoj konfuziji kada je reč o regulaciji političkog podsistema činjenica da između pripadnika različitih osnovnih grupa nema (statistički) značajne razlike ni kod jednog iskaza kojim se ispitivala orijentacija prema liberalizmu, odnosno

autoritarnom kolektivizmu. To znači da ni vladajuća grupacija, kao strukturalni nosilac sistemski utemeljenih vrednosnih orijentacija, ni pripadnici srednjih slojeva kao osnovni diseminatori tih orijentacija (a stručnjaci pre svih drugih), ne predstavljaju središte iz kojeg će se rađati i širiti one vrednosne orijentacije koje su u skladu s novouspostavljenim dominantnim oblikom društvene reprodukcije. Drugim rečima, postoje snažni preduslovi da normativno-vrednosna disonanca za duže vreme ostane kao važno obeležje funkcionisanja kapitalističkog poretka u Crnoj Gori, što može predstavljati ozbiljnu prepreku njegovom čvršćem utemeljenju.

Kao potvrda prethodnog zaključka izložiće se sumarni pregled aktuelnog odnosa pripadnika osnovnih društvenih grupa prema političkom liberalizmu/autoritarnom kolektivizmu, dobijen u poslednjem istraživanju (2015. godine), na osnovu prosečnih faktorskih skorova za iskaze koji su korišćeni kao indikatori tih orijentacija.⁷

Tabela 4. Stav prema političkom liberalizmu/autoritarnom kolektivizmu pripadnika osnovnih društvenih grupa, 2015. godine (prosečni faktorski skorovi; negativna vrednost označava liberalnu orijentaciju)

TukeyHSD ^{a,b}			
Klasni položaj ispitanika	N (broj ispitanika)	Subset for alpha = 0.05	
		1	2
Stručnjaci, niži rukovodioci sa VSS, sitni preduzetnici	289	-,2088436	
Prelazni sloj	321	-,0010221	-,0010221
Viši sloj	47	,0271178	,0271178
Manuelni radnici	406	,0529496	,0529496
Poljoprivrednici	52		,3226109
Sig.		,324	,135

Sumarni podaci pokazuju da, iako su ovde pripadnici srednjih slojeva, kao i prelaznog sloja (službenici sa srednjom spremom, tehničari, sitni preduzetnici sa srednjom spremom i sl.), pretežno liberalno orijentisani, a svih drugih (uključujući pripadnike vladajuće klase) pretežno autoritarno-kolektivistički, razlike između pripadnika različitih društvenih grupa nisu statistički značajne.

⁷ Iskazi su glasili: Potpuna sloboda govora vodi u dezorganizaciju društva; Sudstvo u krajnoj liniji mora da služi vlasti; Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast. I ovde je eksplorativna faktorska analiza pokazala da se korišćeni iskazi mogu svesti na jednu latentnu dimenziju, što znači da se njima izražava u osnovi ista vrednosna orijentacija.

Naime, jedino se srednji slojevi mogu donekle izdvojiti od ostalih po nešto naglašenijem liberalnom stavu, a poljoprivrednici po izrazitijem autoritarno-kolektivističkom, dok svi ostali gravitiraju stanovištu koje ujedinjuje protivrečne orijentacije. Naravno, ono što se i ovde posebno izdvaja jeste podatak da pripadnici vladajuće grupacije nešto češće podržavaju autoritarno-kolektivističku orijentaciju, koja bi idealnotipski bila konzistentna ranijem, socijalističkom tipu društva.

Ukratko, analiza vrednosnih orijentacija unutar političkog polja pokazuje da tokom poslednjih dvadesetak godina razvoj kapitalističkih društvenih odnosa nije doneo i značajniji napredak u prihvatanju vrednosnih orijentacija koje podržavaju reprodukciju novog tipa odnosa. Normativno-vrednosna disonanca, koja je karakterisala period krize socijalizma i koja je omogućila relativno mirnu promenu društvenog poretka, iako je tokom početnog perioda promena počela da opada (kao posledica porasta prihvatanja liberalnih vrednosti, saglasnih s novim normativnim poretkom), u novije vreme ponovo raste, jer se pojavljuje široko prisutna uzdržanost prema novim sistemski utemeljenim vrednostima. Takođe, uz disonancu opstaje i raširena vrednosna konfuzija jer je prihvatanje međusobno suprotstavljenih vrednosnih orijentacija (autoritarno-kolektivističkih i liberalnih) karakteristično za veliki broj pripadnika svih društvenih grupa.

Ako bi se kolebanje u širenju liberalnih vrednosnih orijentacija tokom poslednjih dvadesetak godina, kada je reč o političkom podsistemu, moglo objasniti specifičnim situacionim činioem (nepromenljivošću stranke na vlasti tokom celokupnog dosadašnjeg trajanja pluralističkog političkog poretka), pa tako odrediti i kao (uslovno rečeno) privremeno, ono što upozorava na dublje probleme u konstituisanju kapitalističkog sistema u Crnoj Gori jeste činjenica da se ne pojavljuje nijedna društvena grupacija koja je nesumnjivi promotor novog vrednosnog sistema. Iako su pripadnici srednjih slojeva pokazali najveću sklonost prema liberalnim vrednostima, ta je sklonost jedva nešto naglašenija od one suprotne, prema autoritarno-kolektivističkim vrednostima. Stoga se od njihovih pripadnika može očekivati da budu prenosiooci oba (suprotstavljena) vrednosna sistema, pa tako i da doprinesu pre održavanju disonance i vrednosne konfuzije, nego njihovom uklanjanju.

Problemi usklađivanja novog društvenog poretka i dominantnih vrednosnih orijentacija u Crnoj Gori utoliko su ozbiljniji što se ista tendencija — jačanja normativno-vrednosne disonance i vrednosne konfuzije (širenje skepticizma prema liberalnim vrednosnim orijentacijama, karakterističnim za kapitalistički poredak; održavanje vrednosti tipičnih za socijalistički poredak; istovremeno podržavanje elemenata oba vrednosna sistema, i to među pripadnicima svih

temeljnih društvenih grupa) — javlja na oba polja, političkom i ekonomskom. Priroda podataka na kojima se zasniva ova analiza ne omogućava da se o promenama vrednosnih orijentacija u Crnoj Gori i njihovom uticaju na dalji tok systemske transformacije izvode čvrsti zaključci. Ipak, njihova međusobna konzistentnost — činjenica da značajna većina tih podataka podržava prethodne zaključke — upozorava da će se kapitalistička transformacija suočavati i dalje sa značajnim otporom od strane širokih društvenih grupacija, što njen tok, pa u krajnjoj konsekvenci i njen krajnji ishod (tip društva koji se formira), ostavlja izrazito otvorenim.

Literatura

- [1] Dal, R. 1997. *Poliarbija. Participacija i opozicija*. Beograd: Filip Višnjić.
- [2] Gredelj, S. 1994. „Dominantne vrednosne orijentacije”, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 1990-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- [3] Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- [4] Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- [5] Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- [6] Lazić, M. i J. Pešić. 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji«, u M. Lazić i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura srpskog društva u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI i Čigoja štampa.
- [7] Pantić, D. 1977. „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva”, u M. Popović, prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka.
- [8] Pešić, J. 2014. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite — ekonomski i politički liberalizam”, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa.

Irena PETROVIĆ*

PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA: PATRIJARHALNOST, AUTORITARNOST I NACIONALIZAM

1. Uvod

U OVOM tekstu će se na osnovu rezultata tri empirijska istraživanja, koja su realizovana 1989, 2003. i 2015. godine (a o kojima je već bilo reči), analizirati promene vrednosnih obrazaca — patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma — stanovništva Crne Gore, i to u kontekstu društvenih promena koje su obeležile slom socijalističkog poretka i period postsocijalističke transformacije. Zapravo, u radu ćemo nastojati da damo odgovor na pitanje u kojoj meri su se snažne društvene promene, poput urušavanja socijalističkog poretka i dugotrajnog i neravnomernog procesa postsocijalističke transformacije (praćenog političkom i ekonomskom krizom), odrazile na vrednosni sistem stanovništva Crne Gore. Pored toga, ispitaće se da li se pripadnici osnovnih društvenih grupa međusobno razlikuju s obzirom na intenzitet pristajanja uz analizirane vrednosne orijentacije.

Analiza će se usredsrediti na vrednosne obrasce koji će se interpretirati kao međusobno suprotstavljeni: pristajanje uz patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam tumačiće se kao podržavanje antimodernizacijskih vrednosti, dok će se njihovo odbacivanje uzimati kao pristajanje uz modernističke vrednosne orijentacije (vidi više u Petrović 2014).

Gotovo da nije neophodno navoditi argumentaciju u prilog stanovištu prema kojem je, u ranijim istorijsko-strukturalnim uslovima, u Crnoj Gori (kao i u Srbiji, s kojom će se porediti naredni podaci, dobijeni u istim ili analognim istraživanjima) dominantni sistem vrednosti bio naglašeno tradicionalistički, patrijarhalan,

---

* Prof. dr Irena Petrović, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

egalitaristički, autoritaran. Strukturalni zaostaci predmodernizacijskog perioda, poput većinskog ruralnog stanovništva i brojne grupacije poljoprivrednika, predstavljali su osnovu na kojoj se temeljilo zadržavanje antimodernizacijskih vrednosnih obrazaca u ovim društvima. Iako su, kao što je opštepoznato, u periodu socijalizma neki oblici (kvazi)modernizacije, poput ubrzane industrijalizacije, urbanizacije i širenja školskog sistema, bili izrazito ubrzani, može se reći da je proces razgradnje patrijarhalnih obrazaca bio naglašeno selektivan, što je dovelo do izvesnog potiskivanja tradicionalizma, ali ne i njegovog prevazilaženja. Istraživanja vrednosnih orijentacija tokom 1970-ih utvrdila su snažnu zastupljenost patrijarhalnih autoritarnih vrednosti (Pantić 1977). Široko rasprostranjeni patrijarhalno-autoritarni vrednosni obrasci tokom socijalizma predstavljali su, između ostalog, pogodno tlo i za razbuktavanje nacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije. Međutim, treba podsetiti da je u isto vreme komunistička ideologija „bratstva i jedinstva” imala mnogo uspeha u smanjivanju međuetničke distance (kako na planu svesti, tako i na praktičnom planu), tako da je nacionalizam tokom socijalizma bio relativno slabije rasprostranjena pojava (Lazić 1994: 164).

U skladu sa ovakvim društvenim kretanjima tokom socijalizma, ovde se može formulisati sledeća istraživačka hipoteza. Usled strukturalnih zaostataka predmodernizacijskog perioda u Crnoj Gori očekuje se široka rasprostranjenost antimodernizacijskih vrednosnih obrazaca — patrijarhalnih i autoritarnih — i to među pripadnicima većine društvenih grupa. Kada je reč o podršci nacionalističkim vrednosnim obrascima krajem socijalističkog poretka, očekuje se da će stanovništvo Crne Gore, usled veoma izražene ideologije bratstva i jedinstva tokom celokupnog perioda socijalizma, iskazati nizak stepen nacionalizma.

Period devedesetih godina je u Crnoj Gori, kao i u Srbiji, bio obeležen snažnom ekonomskom i političkom krizom, što je sasvim izvesno moralo usloviti zadržavanje antimodernizacijskih vrednosti među znatnim delom stanovništva oba društva. Dok su istraživanja vrednosnih obrazaca (kao i društvene stratifikacije uopšte) izostala u Crnoj Gori, dotle su istraživanja vrednosti u Srbiji (sa kojom je Crna Gora bila u državnoj zajednici) ponovo utvrdila široku rasprostranjenost tradicionalnih, autoritarnih, ali ovoga puta i nacionalističkih vrednosti (Kuzmanović 1994, Golubović et al. 1995, Gredelj 1994).

Nakon 2000. godine, u Crnoj Gori je došlo do uspostavljanja makroekonomske stabilnosti i poboljšanja materijalnog standarda većine stanovništva, o čemu je već detaljno izlagano u delu o materijalnim nejednakostima. Očekivano je da su ovakva konjunkturna kretanja, uz nastavak strukturalnih promena, morala dovesti do izvesnog opadanja patrijarhalnih vrednosti. Istraživanja vrednosnih obrazaca u Srbiji posle 2000. godine ukazala su na izvesne promene unutar većine vrednosnih orijentacija. Tako se može zapaziti izvesno opadanje intenziteta

tradicionalizma i autoritarnosti, opstanak ambivalentnog odnosa prema liberalnim vrednosnim obrascima, ali i rast nacionalizma (Lazić i Cvejić 2004).

Međutim, procesi transformacije u Crnoj Gorisu nakon 2000. godine na političkom polju bili su obeleženi rešavanjem pitanja državnog statusa, čime je stvoreno pogodno tlo za mobilizaciju stanovništva na nacionalnoj osnovi. Uz to, privredni oporavak zemlje nakon 2000. godine bio je praćen protivrečnim ekonomskim kretanjima: nakon uspostavljanja makroekonomske stabilnosti sredinom prethodne decenije usledila je ekonomska kriza 2008. godine, čiji su efekti, između ostalog, usloveli negativan ekonomski rast, porast stope nezaposlenosti i sl. Protivrečna ekonomska kretanja obeležila su i ovu deceniju u Crnoj Gori.¹ Imajući u vidu ovakva politička i ekonomska kretanja, u pogledu autoritarnih i nacionalističkih vrednosnih obrazaca polazi se od pretpostavke da je period postsocijalističke transformacije u Crnoj Gori bio obeležen opstankom autoritarnog vrednosnog sindroma i porastom stepena nacionalizma među stanovništvom.

2. Metodološki okvir analize

Vrednosne orijentacije patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma u Crnoj Gori biće praćene preko identičnih vrednosnih iskaza u sva tri istraživanja (iskazi su predstavljeni skalom Likertovog tipa, gde 1 označava potpuno neslaganje, a 5 potpuno slaganje sa iskazima). Patrijarhalnost je analizirana preko sledećih tvrdnji: „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac”; „Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama”; „Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti”; „Dobro je da su muškarac i žena ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč”. U slučaju vrednosne orijentacije autoritarnosti, iskazi su glasili: „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave”; „Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi”; „Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima”. Na kraju, promene u intenzitetu prihvatanja nacionalističkih vrednosti praćene su preko sledećih iskaza: „Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih”; „Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije”; „Među nacijama se može ostvariti dobra saradnja, ali ne i potpuno poverenje”.

U slučaju patrijarhalnosti, analiza pouzdanosti je pokazala da se ova vrednosna orijentacija u sve tri godine može pratiti pomoću navedena četiri empirijska

¹ O ekonomskim kretanjima u Crnoj Gori posle 2000. godine videti više u tekstu o materijalnim nejednakostima.

iskaza. U istraživanjima iz sve tri godine analiza pouzdanosti je pokazala visoke vrednosti Kronbahove alfe: za 1989. Alpha = 0,822; za 2003. Alpha = 0,798 i za 2015. Alpha = 0,802.

Rezultati faktorske analize za sve tri godine takođe su pokazali da se autoritarnost i nacionalizam mogu posmatrati pomoću ovih iskaza, te da je ovakva analiza u potpunosti opravdana. U tabelama 1 i 2 dati su rezultati konfirmatorne faktorske analize, koji se odnose na broj ekstrahovanih faktora, procenat objašnjene varijanse, kao i vrednosti faktorskih opterećenja koja ukazuju na korelaciju ekstrahovanog faktora i originalnih vrednosnih iskaza. Na osnovu rezultata koji su dati u tabelama, može se videti da se u slučaju obe vrednosne orijentacije (za sve tri posmatrane godine) ekstrahovao samo jedan faktor, čija je karakteristična vrednost veća od 1 i koji objašnjava više od 50% ukupne varijanse, što se može smatrati (bar u društvenim naukama) zadovoljavajućim rezultatom. Možemo, takođe, videti da su gotovo svuda vrednosti faktorskih opterećenja iznad 0,7, što, dalje, ukazuje da ekstrahovani faktor objašnjava oko 50% varijanse analiziranih promenljivih.

Tabela 1. Rezultati faktorske analize — iskazi o autoritarnosti

Iskazi	1989.		2003.		2015.	
	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse
	1,990	66,320	1,587	52,884	1,652	55,079
	korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama	
Voda — narod	,792		,716		,719	
Jaki — slabi	,843		,695		,733	
Poslušnost — deca	,807		,769		,774	

Tabela 2. Rezultati faktorske analize — iskazi o nacionalizmu

Stavovi	1989.		2003.		2015.	
	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse	karakt. vred. faktora	% varijanse
	1,568	52,268	1,800	59,987	1,929	64,301
	korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama		korelacije faktora sa tvrdnjama	
Mešoviti brakovi	,569		,674		,749	
Nacija — sigurnost	,822		,852		,857	
Nacija — poverenje	,754		,787		,796	

3. Rezultati analize

3.1. Patrijarhalnost

Na ovom mestu se najpre analiziraju pojedinačni stavovi pomoću kojih je merena patrijarhalnost, a zatim se prikazuju rezultati koji se odnose na prihvatanje patrijarhalnih vrednosnih obrazaca kod pripadnika različitih društvenih grupa. Uz to, istraživački rezultati dobijeni u Crnoj Gori porediće se sa rezultatima istraživanja u Srbiji.

Upporedni prikaz stepena prihvatanja i odbijanja pojedinačnih vrednosnih iskaza u tri vremenska perioda dat je u tabeli 3.

Tabela 3. Prihvatanje pojedinačnih iskaza koji mere patrijarhalnost, 1989, 2003. i 2015. godine, u %

	Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.			Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama.			Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč.			Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.		
	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Potpuno neslaganje	3,9	2,5	10,4	2,7	2,0	7,2	5,5	5,9	13,7	4,6	2,9	7,7
Umereno neslaganje	3,5	20,1	17,3	5,1	10,1	16,4	5,4	25,7	20,0	7,9	20,1	21,8
Neodlučni	2,3	6,6	12,6	2,6	6,2	14,8	4,0	8,3	17,7	5,1	14,7	29,3
Umereno slaganje	14,5	47,5	27,6	18,5	58,6	34,8	17,2	40,3	22,8	27,4	48,6	26,6
Potpuno slaganje	75,8	23,2	32,1	71,0	23,2	26,8	68,0	19,7	25,8	55,1	13,7	14,7
Prosečni skor*	4,55	3,69	3,53	4,50	3,91	3,57	4,37	3,42	3,26	4,21	3,50	3,18

* Viši prosečni skorovi označavaju patrijarhalnu orijentaciju (teorijska aritmetička sredina je 3)

Kao što se može videti u tabeli 3, prosečne vrednosti dobijene za svaki pojedinačni iskaz krajem 1980-ih pokazuju da je patrijarhalnost u to vreme, očekivano, predstavljala preovlađujuću vrednosnu orijentaciju. Procenat ispitanika koji podržavaju analizirane stavove je izuzetno visok i u većini slučajeva prelazi 80%. Iskaze *Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac* i *Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama*, umereno ili izrazito podržava čitavih 90% ispitanika Crne Gore, dok

se u slučaju preostala dva iskaza takođe beleži visok stepen saglasnosti (preko 80%). Ukoliko ove nalaze uporedimo sa istraživačkim rezultatima koji su dobijeni za Srbiju iste godine, možemo reći da su vrednosti patrijarhalnosti u nešto manjoj meri podržavane u Srbiji,² s tim da je i tamo patrijarhalnost bila široko rasprostranjena (više o tome u Lazić, Cvejić 2004; Petrović 2013).

Podaci sasvim jasno pokazuju da je tokom socijalizma patrijarhalnost bila široko rasprostranjena. I pored toga što je komunistička revolucija nakon Drugog svetskog rata označila diskontinuitet sa tradicionalističkim sistemom vrednosti,³ postojanje autoritarnog modela vladavine, paternalistička država, kolektivni vidovi solidarnosti i ideološki princip egalitarne raspodele nadovezali su se na zatečenu tradicionalnu svest i na taj način onemogućili stvaran proces modernizacije društva (Vasović 1998: 371), odnosno pad patrijarhalnosti.

Ako se, dalje, pogledaju podaci iz drugog i trećeg dela tabele, može se uočiti da period postsocijalističke transformacije donosi značajan pad stepena patrijarhalnosti u Crnoj Gori: u slučaju većine iskaza zabeležen je pad od 20 procentnih poena. Gotovo da je nepotrebno reći da su slični rezultati dobijeni i za Srbiju, u kojoj se takođe beleži pad stepena patrijarhalnosti. Kao i u slučaju Srbije, pad patrijarhalnosti u Crnoj Gori se može objasniti nastavkom započetih strukturalnih promena, odnosno opadanjem učešća poljoprivrednog i slabije obrazovanog dela stanovništva, čime je morala biti redukovana osnova na kojoj je ova vrednosna orijentacija i počivala (Lazić, Cvejić 2004: 62). U prilog ovoj tvrdnji govore i poslednji istraživački rezultati u Crnoj Gori, koji ukazuju na dalji pad stepena patrijarhalnosti. Ono na šta je, međutim, potrebno ukazati jeste da i dalje značajan postotak ispitanika podržava iskaze kojima se meri patrijarhalnost: podaci pokazuju da određene vrednosne iskaze još uvek prihvata blizu dve trećine njih, s tim da se u slučaju svih iskaza beleži značajan pad onih koji u potpunosti podržavaju ove iskaze, dok raste udeo ispitanika koji iskazuju umeren stepen saglasnosti. Na osnovu istraživačkih rezultata iz 2015. godine, najniži stepen saglasnosti beleži se u slučaju iskaza *Muškarci su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti*. Relativno nizak stepen saglasnosti sa ovim iskazom deluje iznenađujuće, posebno ako se ima u vidu da u slučaju preostalih iskaza udeo ispitanika koji podržavaju analizirane stavove

² Saglasnost sa prethodnim stavovima ne prelazi 80%.

³ To se, najpre, moglo videti u afirmaciji ateizma i naučnog pogleda na svet, ostvarivanju veće ravnopravnosti muškaraca i žena (posebno u javnoj sferi života), ali takođe i u potiskivanju nekih formi tradicionalnih kolektivnih identiteta (etničkog i konfesionalnog) (Vasović 1998: 371).

prelazi 50%. Ovakav istraživački nalaz mogao bi se objasniti nedovoljnim razumevanjem ovog iskaza (ili problemima u vezi s podacima za ovu godinu).

Rezultati istraživanja koji se odnose na distribuciju patrijarhalnosti prema društvenim grupama prikazani su pomoću aritmetičkih sredina (veće vrednosti aritmetičkih sredina pokazuju snažniju patrijarhalnost). Minimalna vrednost na skali je 4, a maksimalna 20, s obzirom na to da su u nju uključena, kao što se moglo videti, četiri iskaza predstavljena skalom Likertovog tipa (tabela 4).

Tabela 4. Patrijarhalnost — srednje vrednosti za sedam društvenih klasa⁴

Godina	Viši sloj	Stručnjaci, niži rukovodioci i sitni preduzetnici	Službenici i tehničari	Manuelni slojevi	Poljoprivrednici	UKUPNO
1989.	17,05	15,80	17,39	18,10	18,81	17,62
2003.	13,87	13,01	13,72	15,46	15,20	14,53
2015.	13,80	12,48	13,14	14,09	16,08	13,54

Podaci pokazuju da je tradicionalizam kao vrednosna orijentacija krajem osamdesetih bio prisutan kod pripadnika svih društvenih klasa. Evidentno je, pritom, da postoje razlike između društvenih slojeva, kao i da postoji jasna povezanost između pripadništva klasi i rasprostranjenosti tradicionalizma. Izuzetak predstavljaju pripadnici višeg sloja, koji su u odnosu na stručnjake i niže rukovodioce pokazali nešto viši stepen prihvatanja patrijarhalnih vrednosti i prema pristajanju uz ove vrednosne obrasce sasvim su se približili prelaznom sloju, odnosno tehničarima i službenicima. Ovakav istraživački nalaz ne bi trebalo da deluje iznenađujuće, posebno ako se ima u vidu da su, kako je već detaljno prikazano u tekstu o međugeneracijskoj pokretljivosti, pripadnici nomenklature u Crnoj Gori (kao, uostalom, i u Srbiji) u socijalističkom društvu regrutovani iz svih društvenih slojeva. Kako pokazuju rezultati istraživanja iz 1989. godine, 60% pripadnika političke i ekonomske elite bilo je poreklom iz nižih društvenih slojeva, i to iz grupacija manuelnih radnika i poljoprivrednika. Kao što se može videti, grupacija stručnjaka i nižih rukovodilaca sa visokim obazovanjem je, očekivano, pokazala najniži stepen patrijarhalnosti, s tim što je i u ovoj grupi zabeleženo izvesno podržavanje ovih vrednosti.

Kada je reč o patrijarhalnosti pripadnika preostalih društvenih slojeva, prosečne vrednosti pokazuju da su manuelni radnici i poljoprivrednici krajem 1980-ih

⁴ Više vrednosti označavaju snažnije podržavanje patrijarhalne orijentacije; teorijska aritmetička sredina je 12.

godina u značajnoj meri podržavali patrijarhalne vrednosti, što se, razumljivo, može objasniti nižim stepenom obrazovanja, kao i seoskim uslovima života. Ovo me treba dodati da je socijalistička država u velikoj meri ometala modernizaciju svesti upravo onih društvenih grupa koje su bile najtradicionalnije, time što nije menjala zatečenu strukturu agrarnih odnosa (tj. nastavila je da štiti sitan seljački posed), s jedne, kao i pothranjujući egalitarističke zahteve radnika, s druge strane. Ako se ima u vidu da su poljoprivrednici i radnici predstavljali većinski deo u ukupnoj društvenoj strukturi, jasno je zašto je tradicionalizam krajem osamdesetih predstavljao društveno dominantnu vrednosnu orijentaciju u Crnoj Gori (kao i u Srbiji). Gotovo isti raspored patrijarhalnih vrednosti prema društvenim grupacijama na kraju socijalističkog perioda zabeležen je u Srbiji.

Obrati li se sada pažnja na podatke iz drugog dela tabele, uočava se da period postsocijalističke transformacije u Crnoj Gori (kao i u Srbiji) donosi značajan pad stepena patrijarhalnosti, i to u svim društvenim grupama, kao i u društvu u celini. Prema podacima iz 2003. godine, prosečni rezultat na skali tradicionalizma za sve društvene klase je 14,53, što ukazuje na značajna pomeranja u pravcu modernističke orijentacije, mada je i dalje prisutna „zakrivljenost” rezultata ka tradicionalizmu, budući da je teorijska aritmetička sredina na ovoj skali 12.

U pogledu distribucije patrijarhalnosti prema društvenim grupama, može se uočiti slična tendencija. Ponovo grupacije pri vrhu društvene hijerarhije pokazuju niži stepen patrijarhalnosti, dok manuelni radnici i poljoprivrednici ostaju stožeri tradicionalnih vrednosnih obrazaca. Pored toga, sudeći prema prosečnim vrednostima za svaku grupu pojedinačno, period postsocijalističke transformacije donosi najveći pad patrijarhalnosti u višem sloju, što se može objasniti promenom regrutacijskih obrazaca pripadnika ovog sloja. Kako pokazuju rezultati istraživanja iz 2003. godine, regrutacija u političku i ekonomsku elitu iz krugova vladajućih slojeva uvećala se u odnosu na socijalistički period gotovo 8 puta.

Najzad, podaci iz 2015. godine, kao što je već pomenuto, ukazuju na dalji pad patrijarhalnosti kod pripadnika većine društvenih grupa. Može se uočiti da stručnjaci, niži rukovodioci i sitni preduzetnici ponovo u najmanjoj meri podržavaju patrijarhalne vrednosti, slede ih prelazni slojevi, pa tek zatim ispitanici koji pripadaju višem sloju. Kao i u dva prethodna analizirana perioda, visoke vrednosti dobijene za manuelne radnike i poljoprivrednike pokazuju da ove grupacije nastavljaju da podržavaju patrijarhalne vrednosne obrasce. Pored toga, u grupaciji poljoprivrednika je zabeležen porast stepena patrijarhalnosti, što bi se možda moglo pripisati malom broju ispitanika u uzorku za ovu grupaciju. Napomena o određenim ograničenjima kada je reč o prikupljenim

podacima u 2015. godini i ovde svakako stoji. Ukoliko ove istraživačke podatke uporedimo sa nalazima u Srbiji, i tamo je u periodu postsocijalističke transformacije utvrđen pad patrijarhalnosti, i to kako na nivou celokupnog uzorka, tako i među pripadnicima svih društvenih grupa pojedinačno.

Da sumiramo: na osnovu celokupne analize može se zaključiti da je u proteklih dvadeset pet godina došlo do značajnog opadanja intenziteta patrijarhalnosti među stanovništvom Crne Gore. U izvesnom smislu, moglo bi se reći da su tome, kao što je ranije naglašeno, doprinele već odavno započete strukturalne promene. Sudeći, međutim, prema istraživačkim nalazima, i dalje značajan postotak stanovništva Crne Gore podržava tradicionalne vrednosti i obrasce ponašanja. U pogledu rasprostranjenosti patrijarhalnosti među pripadnicima osnovnih društvenih grupa, moglo se videti da su u celokupnom posmatranom periodu ispitanici koji pripadaju srednjim slojevima (stručnjaci, niži rukovodioci sa visokim obrazovanjem i sitni preduzetnici) pokazali nižu tradicionalističku orijentaciju, čime su se jasno diferencirali (pogotovo stručnjaci) u odnosu na niže društvene grupacije (manuelne radnike i poljoprivrednike).

3.2. Autoritarnost

Kao i u prethodnom slučaju, i ovde se najpre analiziraju pojedinačni iskazi pomoću kojih je merena autoritarnost (tabela 5), a zatim se prikazuju rezultati faktorske analize koji se odnose na prihvatanje autoritarnosti kod pripadnika različitih društvenih grupa. Standardizacija prosečnih faktorskih skorova za sve tri godine omogućava praćenje promena (ne)/autoritarnih vrednosti (iako ne u strogom smislu, jer se poređenje vrši na osnovu tzv. uporednih vremenskih serija), kao i njihovu distribuciju prema društvenim grupama.

Tabela 5. Prihvatanje pojedinačnih iskaza koji mere autoritarnost, 1989, 2003. i 2015. godine, u %

	Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave.			Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi.			Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima.		
	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Potpuno neslaganje	11,4	2,5	3,9	21,1	6,5	9,5	29,5	2,6	4,1
Umereno neslaganje	4,9	11,0	10,7	13,3	28,9	21,2	20,1	15,4	12,3
Neodlučni	8,9	11,3	18,4	9,2	14,0	23,2	5,4	9,1	20,5
Umereno slaganje	25,2	51,6	37,0	19,7	41,3	26,7	18,1	46,9	26,8
Potpuno slaganje	49,6	23,6	30,1	36,6	9,3	19,4	26,9	26,1	36,2
Prosečni skor*	3,97	3,83	3,78	3,37	3,18	3,25	2,93	3,79	3,78

* Viši prosečni skorovi označavaju autoritarnu orijentaciju; teorijska aritmetička sredina je 3

Ukoliko se na samom početku pogledaju vrednosti prosečnih skorova za pojedinačne iskaze, za period krajem 1980-ih, može se videti da je autoritarност, kao i patrijarhalnost, predstavljala dominantnu vrednosnu orijentaciju u Crnoj Gori. Na postojanje povezanosti između autoritarnih i patrijarhalnih vrednosti ukazala su još istraživanja tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Izvesni autori su, štaviše, bili skloni da poreklo autoritarnosti vide upravo u tradicionalnom sistemu vrednosti i normi (Rot i Havelka 1973). Naime, jedna od karakteristika tradicionalizma kod nas bila je, pored kolektivismu i patrijarhalnosti, i autoritarnost kao vrednost i sistem normi koje je pojedinac morao da prihvati i usvoji. Struktura vrednosnog sistema tradicionalizma zasnivala se na vrednostima shvaćenim hijerarhijski (jaki — slabi, muško — žensko, stariji — mlađi), tj. na odnosima u zajednici zasnovanim na autoritarnom obrascu. Pored toga, povezanost tradicionalnih i autoritarnih vrednosti može se objasniti i time da su, kako pokazuje Kuzmanović, mnoge tvrdnje pomoću kojih je autoritarnost istraživana upravo karakteristične za ovdašnju tradicionalnu kulturu (u Lazić, Cvejić 2004: 62). Drugim rečima, stavovi pomoću kojih se ispitivala autoritarnost uslovljeni su sociokulturnom matricom tradicionalnog, seljačkog društva. Pored toga, treba naglasiti da su vladajuću komunističku ideologiju karakterisala izrazita autoritarna obeležja, što je dodatno uticalo na dobijanje visokih skorova autoritarnosti u populaciji krajem osamdesetih godina (Kuzmanović 1995: 166).

Ukoliko se pogledaju stavovi pojedinačno, može se videti da su krajem 1980-ih posebno visoke vrednosti zabeležene u slučaju iskaza da je bez vođe svaki narod kao čovek bez glave (75%). Prihvatanje tvrdnje *Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi*, u 1989. godini takođe je bilo značajno prisutno (57,8%). Dobijeni istraživački rezultati govore u prilog teorijskom stanovištu da autoritarnost podrazumeva rigidnost, mišljenje u krutim kategorijama, grubo i pojednostavljeno klasifikovanje pojava u mali broj kategorija (česta upotreba dihotomnih kategorija), netolerantnost na neodređenost itd. (Golubović 1995: 68). Kao potvrda ovoj tvrdnji mogu se navesti gotovo identični istraživački podaci za Srbiju u istom vremenskom periodu.

Visok stepen podržavanja vrednosti autoritarnosti zabeležen je ne samo krajem osamdesetih, već i gotovo 15 godina nakon sloma socijalističkog poretka. Rezultati istraživanja u Crnoj Gori 2003. godine pokazuju da je procenat ispitanika koji su umereno ili izrazito saglasni sa iskazom da je bez vođe svaki narod kao čovek bez glave identičan istraživačkom rezultatu iz 1989. godine (75,2%). Nešto niži procenat saglasnosti beleži se u slučaju iskaza *Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi* (50,6%). Kada je reč o rezultatima istraživanja iz 2015. godine, možemo uočiti pad u stepenu prihvatanja tvrdnje *Bez*

vođe je svaki narod kao čovek bez glave, s tim da je podržavanje ovog iskaza i dalje apsolutno većinsko (67%). U slučaju tvrdnje *Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi*, rezultati poslednjeg istraživanja pokazuju da ovaj iskaz podržava manje od polovine stanovništva (45,1%). Nešto niži stepen saglasnosti sa ovim iskazom (u svim analiziranim periodima) može se objasniti njegovom prejakom formulacijom, koja je zapravo „odbila” deo ispitanika, za razliku od izrazite opredeljenosti ispitanika za prvu tvrdnju. Kao i u prethodnom slučaju, i ovde je zabeležen značajan pad broja ispitanika koji izražavaju potpunu saglasnost s analiziranim iskazima.

Istraživački rezultati za Srbiju za 2003. i 2012. godinu takođe pokazuju visok stepen saglasnosti sa ovim iskazima: iskaz *Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave* u oba vremenska perioda podržava preko tri četvrtine ispitanika (2003 — 75,9%; 2012 — 79,3%). U Srbiji je iskaz *Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi* takođe podržan u nešto manjoj meri (2003 — 54,0%; 2012 — 46,9%).

Kada je reč o poslednjem iskazu pomoću kojeg je merena autoritarna vrednosna orijentacija, a koji glasi *Najvažnija stvar za decu jeste učiti ih poslušnosti prema roditeljima*, treba istaći da se navedena tvrdnja odnosi na porodični autoritarizam i da spada u red tvrdnji koje su najviše korišćene u istraživanjima autoritarnosti. Na osnovu rezultata istraživanja u Crnoj Gori, može se videti da je najniži stepen prihvatanja zabeležen krajem 1980-ih godina, kada je samo 45% ispitanika navelo da je saglasno sa ovim iskazom, dok je 2003. godine ovaj iskaz podržan od strane gotovo tri četvrtine ispitanika. Podaci iz 2015. godine ukazuju na pad u stepenu prihvatanja ove tvrdnje, s tim da je podržavanje iskaza i dalje izrazito visoko (63,0%). Prema rezultatima istraživanja u Srbiji, u tri analizirana vremenska perioda, procenat ispitanika koji podržavaju navedeni iskaz je sledeći: 1989 — 62,0%; 2003 — 66,0%; 2012 — 65,1%.

Natprosečnu raširenost autoritarne vrednosne orijentacije među stanovništvom Crne Gore (ali i Srbije) početkom novog milenijuma možemo objasniti ekonomskom i političkom krizom koja je obeležila period blokiranе postsocijalističke transformacije. U izvesnom smislu moglo bi se reći da je autoritarna vrednosna orijentacija na ovim prostorima značajno bila uslovljena društvenom situacijom, što je izvesne autore učvrstilo u verovanju da je reč o „reaktivnoj autoritarnosti” (Vasović 1998). Kako je već detaljno obrazloženo u tekstu o ekonomskom i političkom liberalizmu, protivrečan tok postepenog ekonomskog oporavka zemlje, praćen održavanjem političke i ekonomske dominacije delova nekadašnje nomenklature, uz naglašavanje važnosti pitanja državnog statusa u politici, morao je u značajnoj meri ograničiti prodor liberalnih vrednosti,

odnosno, morao je usloviti snažno zadržavanje autoritarnih i kolektivističkih vrednosnih orijentacija.

Ovde će promene u stepenu prihvatanja autoritarnih vrednosnih obrazaca kod različitih društvenih grupacija biti prikazane preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova⁵ (tabela 6).

Tabela 6. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za autoritarnost

Godina	Viši sloj	Stručnjaci, niži rukovodioci i sitni preduzetnici	Službenici i tehničari	Manuelni slojevi	Poljoprivrednici	UKUPNO
1989.	-.447	-.539	.220	.125	.085	.149
2003.	-.766	-.426	-.081	.222	.225	.129
2015.	-.071	-.206	-.113	.170	.138	.144

Ukoliko se pogledaju podaci o distribuciji autoritarnosti prema društvenim grupama, pokazuje se da su oni slični rezultatima o patrijarhalnosti. Prema istraživačkim rezultatima iz 1989. godine, stručnjaci i pripadnici viših slojeva pokazali su najniži stepen autoritarnosti. Rezultati Tukijeveg testa višestrukog poređenja pokazuju da između ove dve grupacije ne postoji statistički značajna razlika u stepenu prihvatanja autoritarnosti. Dalje, može se videti da pozitivne vrednosti faktorskih skorova za preostale grupe ukazuju na podržavanje autoritarnih vrednosti. Rezultati Tukijeveg testa za ove grupe pokazuju da između njih ne postoji statistički značajna razlika u stepenu pristajanja uz ovaj vrednosni obrazac.

Ukoliko se, dalje, posmatraju rezultati za 2003. godinu, može se uočiti da su dobijeni nalazi slični onima iz 1989. godine. I dalje su društvene grupe u donjem delu društvene lestvice natprosečno autoritarno orijentisane. Natprosečna raširenost autoritarne vrednosne orijentacije među pripadnicima nižih društvenih slojeva i početkom novog milenijuma može se objasniti ekonomskom i političkom krizom koja je obeležila period blokirane postsocijalističke transformacije. Rezultati istraživanja, dalje, pokazuju da su pripadnici višeg sloja 2003. godine u najmanjoj meri bili skloni da prihvate autoritarne obrasce ponašanja. Njih sledi grupacija stručnjaka, nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika, koji su takođe pokazali kritičan odnos prema autoritarnom sindromu.

Na kraju, istraživanjem dobijeni podaci u 2015. godini ponovo ukazuju na to da su niže grupacije pokazale izraženu sklonost ka prihvatanju autoritarnih

⁵ Pozitivne vrednosti označavaju prihvatanje autoritarne orijentacije.

vrednosti, dok negativne vrednosti faktorskih skorova kod prve tri društvene grupacije sugerišu da su ove društvene grupe spremnije da podrže neautoritarne vrednosti. Značajno je, međutim, ukazati da je kod pripadnika višeg sloja došlo do rasta stepena autoritarnosti.

Poređenje istraživačkih rezultata sa analognim nalazima za Srbiju pokazuje da su nalazi veoma slični. Kao i u slučaju Crne Gore, visoke pozitivne vrednosti faktorskih skorova, dobijene za poljoprivrednike i manuelne radnike, pokazuju da je među pripadnicima ovih slojeva autoritarnost krajem 1980-ih i te kako bila izražena. S druge strane, pripadnici slojeva sa vrha društvene piramide pokazali su nizak stepen autoritarnosti, što je najverovatnije posledica činjenice da je velika većina njih imala viši stepen obrazovanja. Rezultati istraživanja u Srbiji iz 2003. i 2012. godine pokazuju da je period postsocijalističke transformacije doveo do blagog pada autoritarnosti, i to kako na nivou celog uzorka, tako i na nivou pojedinačnih društvenih grupa. Pored toga, istraživački rezultati iz 2003. i 2012. godine ukazuju na to da je distribucija prihvatanja autoritarnih iskaza među društvenim grupama uglavnom ostala neizmenjena: društvene grupe na donjem delu društvene lestvice ostale su natprosečno autoritarno orijentisane. To se posebno odnosi na kategoriju nk. radnika i poljoprivrednika, dakle, na grupacije sa najnižim stepenom obrazovanja. Očekivano, viši slojevi, slojevi stručnjaka, nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika ostali su nosioci neautoritarnih vrednosnih obrazaca.

Moglo bi se, dakle, ukratko zaključiti sledeće: dok je krajem socijalističkog poretka zabeležena široka rasprostranjenost autoritarnih vrednosti, dotle je period postsocijalističke transformacije doneo blago opadanje nekritičkog poviđenja za autoritetom. Međutim, najnoviji podaci ukazuju na rast autoritarnosti, što upućuje na zaključak da su snažni izvori političke i ekonomske krize u Crnoj Gori predstavljali osnovu za opstanak podrške autoritarnim vrednosnim obrascima. Kao i kod patrijarhalnih vrednosnih obrazaca, i ovde su gotovo uvek viši društveni slojevi izražavali kritičan odnos prema autoritarnom ponašanju, dok su manuelni radnici i poljoprivrednici pokazali izuzetno visok stupanj autoritarnosti i to u celokupnom posmatranom periodu, što zapravo govori o značajnoj ulozi faktora obrazovanja.

3.3. *Nacionalizam*

U ovom delu teksta biće predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na prihvatanje vrednosti nacionalizma u društvu Crne Gore u periodu od 1989. do 2015. godine. Ovde će se takođe zadržati isti redosled izlaganja istraživačkih rezultata. Rezultati deskriptivne analize pojedinačnih iskaza prikazani su u tabeli 7.

Tabela 7. Prihvatanje pojedinačnih iskaza koji mere nacionalizam, 1989, 2003. i 2015. godine, u %

	Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih.			Čovek se može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije.			Među nacijama se može ostvariti dobra saradnja, ali ne i potpuno poverenje.		
	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Potpuno neslaganje	42,8	11,2	24,3	32,3	7,8	15,0	26,0	5,4	10,3
Umereno neslaganje	19,7	53,4	35,5	26,1	48,6	28,6	27,5	28,0	22,0
Neodlučni	8,2	10,6	21,0	9,6	13,9	24,3	9,8	15,6	28,0
Umereno slaganje	13,1	20,6	13,3	17,8	25,3	20,1	18,6	44,6	26,3
Potpuno slaganje	16,1	4,2	5,9	14,3	4,4	12,0	18,1	6,4	13,5
Prosečni skor*	2,40	2,53	2,41	2,56	2,70	2,85	2,75	3,19	3,11

* Viši prosečni skorovi označavaju nacionalističku orijentaciju; teorijska aritmetička sredina je 3

Prosečne vrednosti dobijene za pojedinačne iskaze pomoću kojih je meren nacionalizam pokazuju da je stanovništvo Crne Gore krajem 1980-ih godina češće odbacivalo nacionalističke vrednosti nego što ih je prihvatilo. Do gotovo istih rezultata došlo se i u istraživanju u Srbiji. To, zapravo, znači da je nacionalizam, za razliku od vrednosti patrijarhalnosti i autoritarnosti, kao što smo mogli da se uverimo, u to vreme bio relativno slabije rasprostranjen. Nacionalna identifikacija zapravo još uvek nije postala primarna, niti je prekoračila granicu kada nacionalni identitet prestaje biti samo okvir grupnog identiteta i postaje osnova za formiranje negativnih predrasuda i stavova prema drugim narodima (Golubović 1995).

Potpuniji uvid u strukturu nacionalističkog sindroma u Crnoj Gori u posmatranom periodu pružice analiza intenziteta prihvatanja, odnosno odbijanja tri iskaza pomoću kojih je nacionalizam meren. Najpre, istraživački rezultati pokazali su da je nešto više od jedne trećine ispitanika smatralo da se među nacijama može ostvariti dobra saradnja, iako ne i poverenje, dok se za poricanje mogućnosti uspostavljanja potpunog poverenja između različitih nacija izjasnilo više od polovine ispitanika. S druge strane, prihvatanje „zatvaranja” u nacionalno „čiste” sredine i nacionalno „čiste” brakove prisutno je u nešto manjoj meri. Drugim rečima, tvrdnju da se *čovek može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije* podržava 32,1% ispitanika, dok se u slučaju tvrdnje da *nacionalno mešoviti brakovi moraju biti prirodno nestabilniji od drugih* beleži najmanji stepen slaganja — 29,2%. Kao i u slučaju istraživačkih rezultata u Srbiji, za smislenu interpretaciju većinskog odbacivanja stava da su nacionalno mešoviti brakovi manje stabilni,

treba imati u vidu činjenicu da su takvi brakovi bili brojni širom Jugoslavije. Tome je, svakako, doprinela i ranija komunistička ideologija „bratstva i jedinstva”, koja je imala mnogo uspeha u smanjivanju međuetničke distance, kako na planu svesti tako i na praktičnom planu (sklapanje etnički mešovitih brakova, npr. Lazić 1994: 164).

Slična tendencija u pogledu prihvatanja, odnosno odbacivanja analiziranih iskaza otkriva se i u 2003. i 2015. godini. Najpre, istraživački rezultati iz 2003. godine pokazuju da mešovite brakove kao faktor nestabilnosti ne doživljava čitavih 65% ispitanika, dok onih koji smatraju da su mešoviti brakovi prirodno nestabilniji od drugih ima 25%. U slučaju preostale dve tvrdnje beleže se sledeći rezultati: tvrdnju *Čovek se može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije* prihvata blizu jedne trećine ispitanika, dok iskaz *Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje* podržava 36,7% njih. Rezultati iz 2015. godine dalje pokazuju da ispitanici ponovo u najmanjoj meri podržavaju iskaz da su *mešoviti brakovi prirodno nestabilniji od drugih* (19,2% ispitanika je umereno ili u potpunosti slaže sa ovim iskazom). Nešto veći postotak ispitanika podržava iskaz da se *čovek može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije* (29,7%), dok je ponovo najveći procenat ispitanika saglasno sa tvrdnjom da se *među nacijama može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje* (39,8%).

Istraživanjem dobijeni podaci služe kao argumentacija u prilog teze da stepen nacionalizma raste kada se sa privatnog plana prelazi na javni, odnosno, da se teže prihvataju neki oficijelni, institucionalizovani odnosi nego odnosi koji se obično smatraju privatnim i intimnim. Kao moguće objašnjenje može se navesti to što se u slučaju institucionalizovanih odnosa pripadnik druge nacije prvenstveno vidi kao predstavnik te nacije, a ne kao pojedinac (Kuzmanović 1995: 235).

Međutim, u isto vreme, podaci iz 2003. i 2015. godine ukazuju na blagi porast nacionalizma. Dakle, uprkos prethodno utvrđenom opadanju patrijarhalnih vrednosnih obrazaca, može se videti da nije došlo do snažnijeg pada stepena nacionalizma. Najsmisleniji interpretativni okvir povećanog stepena nacionalizma u 2003. godini predstavljaju tada aktuelne političke okolnosti u Crnoj Gori, odnosno pitanje održavanja državne zajednice sa Srbijom, i na tome zasnovana mogućnost masovne mobilizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi. Ovakav interpretativni obrazac primenljiv je i na istraživačke rezultate u Srbiji, koji su veoma slični podacima u Crnoj Gori.

Naime, na široku nacionalističku mobilizaciji stanovništva koja je tokom 1990-ih podsticana građanskim ratovima, nadovezala se nacionalna mobilizacija od strane vladajuće političke elite, i to na osnovu striktnog odvajanja

crnogorskog od srpskog etničkog korpusa, kako bi se na taj način osiguralo pitanje državne samostalnosti Crne Gore. I tako, prema Lazićevim rečima, dok je krajem osamdesetih nacionalizam među većinom stanovništva dominantno bio indukovao „odozgo” (zahvaljujući širokoj spremnosti da se sledi vođstvo, ma kuda ono smeralo), sa raspirivanjem (građanskih, etničkih, međunarodnih itd.) ratova i projektima stvaranja nacionalnih država, ova je vrednosna orijentacija zadobila samostalnu dinamiku (Lazić 2005: 56).

U nastavku teksta dati su rezultati koji se odnose na distribuciju faktorskih skorova za osnovne društvene grupe (tabela 8).

Tabela 8. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za nacionalizam⁶

Godina	Viši sloj	Stručnjaci, niži rukovodioci i sitni preduzetnici	Službenici i tehničari	Manuelni slojevi	Poljoprivrednici	UKUPNO
1989.	-,402	-,290	-,005	,144	,171	,002
2003.	-,289	-,191	,033	,089	,421	-,016
2015.	-,180	-,113	-,126	,115	,220	,145

Posmatraju li se društvene klase pojedinačno, uočava se da su niži društveni slojevi — manuelni radnici i poljoprivrednici — krajem socijalističkog poretka u daleko većoj meri podržavali nacionalističke stereotipe nego slojevi s vrha društvene hijerarhije. Ono što je posebno uočljivo jeste da poljoprivrednici pokazuju vidljivu nacionalističku orijentaciju, što je sasvim razumljivo, s obzirom na to da etnički princip, kao preovlađujući kriterijum grupnog identiteta, predstavlja zapravo izraz (između ostalog) opštih elemenata tradicionalizma: socijalne zatvorenosti (autarkičnosti), usmerenosti na primarne grupe, kolektivizma i sl. (Vasović 1998: 380). Drugim rečima, nacionalizam kao vrednosna orijentacija zasnovan je na nizu principa koji imaju tradicionalističko uporište (kolektivizam — antiindividualizam, kult vođe — autoritarnost, zatvorenost prema svetu — odbacivanje drugog/neprijateljstvo prema drugima itd.; vidi Lazić 2005: 24).

Kao što se može, dalje, jasno videti, viši slojevi su, uz stručnjake, krajem 1980-ih pokazali najniži stepen nacionalističke vrednosne orijentacije. Odbacivanje nacionalističkih iskaza od strane pripadnika viših slojeva može se objasniti podsećanjem na zvanično poželjne stavove o nacionalnom pitanju, budući da je legitimitet socijalističkog poretka u SFRJ decenijama bio utemeljivan

⁶ Pozitivne vrednosti označavaju prihvatanje nacionalističke orijentacije.

na ideologiji bratstva i jedinstva. Istraživački rezultati za Srbiju s kraja socijalističkog poretka sasvim izvesno upućuju na iste zaključke.

Istraživanjem dobijeni podaci iz 2003. godine pokazuju da je u grupaciji ekonomske i političke elite došlo do blagog porasta stepena nacionalizma, s tim što ova grupacija i dalje pokazuje najniži stepen nacionalizma. Na isti zaključak ukazuju i podaci dobijeni za Srbiju. Kao i u slučaju Srbije, ovakav istraživački nalaz se može objasniti time što politički funkcioneri više nisu osećali obavezu da izražavaju zvanično poželjne stavove o međunacionalnim odnosima. Istraživanjem dobijeni podaci za ostale društvene slojeve ukazuju na to da je kod stručnjaka, nižih rukovodilaca i sitnih preduzetnika, kao i u grupaciji službenika i poljoprivrednika, u 2003. godini takođe zabeležen porast intenziteta nacionalizma.

Najzad, poslednji dostupni podaci ukazuju na sličnu tendenciju u stepenu prihvatanja nacionalizma među pripadnicima osnovnih društvenih grupa: viši slojevi ponovo pokazuju najniži stepen nacionalizma, slede ih službenici i tehničari, stručnjaci, niži rukovodioci i sitni preduzetnici, dok su, očekivano, manuelni radnici i poljoprivrednici pokazali nešto veću sklonost ka prihvatanju iskaža kojima se meri nacionalizam. Ono što je takođe značajno napomenuti jeste da podaci iz 2015. godine pokazuju da se u pogledu prihvatanja nacionalizma jedino viši slojevi statistički značajno razlikuju od ostalih društvenih grupa.

4. Zaključak

Uvid u istraživanjem dobijene podatke otkriva značajne promene unutar osnovnih vrednosnih obrazaca u analiziranom periodu u Crnoj Gori. Na osnovu celokupne analize može se zapaziti snažno opadanje intenziteta tradicionalizma: dok je krajem osamdesetih godina ova vrednosna orijentacija bila prisutna među pripadnicima svih društvenih grupacija, dotle su strukturalne promene uslovile značajan pad patrijarhalnosti, i to kako na nivou celog uzorka, tako i među društvenim grupacijama pojedinačno. Empirijska evidencija o raširenosti patrijarhalnosti pokazala je da postoje značajne razlike između društvenih slojeva, kao i jasna povezanost između pripadništva klasi i rasprostranjenosti tradicionalizma, pa su tako gotovo uvek pripadnici višeg i srednjeg sloja bili nosioci modernističkih vrednosnih obrazaca, dok su manuelni radnici i poljoprivrednici tokom celokupnog analiziranog perioda u značajnoj meri podržavali patrijarhalne obrasce ponašanja. Istraživački nalazi za Srbiju su veoma slični nalazima u Crnoj Gori, i to kako po ukupnoj rasprostranjenosti patrijarhalnosti tako i prema distribuciji prema društvenim grupama.

U slučaju pristajanja uz autoritarni vrednosni sistem, utvrđena je nešto drugačija situacija. Iako je period intenzivnih društvenih promena tokom postsocijalističke transformacije uslovio značajno opadanja patrijarhalnosti, empirijski nalazi ukazuju na opstanak podržavanja autoritarnih vrednosnih obrazaca. Kao što je već rečeno, objašnjenje se može tražiti u nepovoljnoj ekonomskoj i političkoj situaciji u Crnoj Gori, koja je umnogome ograničila prodor liberalnih vrednosti. Kao i u prethodnom slučaju, i ovde su gotovo uvek grupacije s vrha društvene hijerarhije izražavale kritičan odnos prema autoritarnom ponašanju, dok su manuelni radnici i poljoprivrednici pokazali izuzetno visok stepen autoritarnosti.

Najzad, u slučaju nacionalističke vrednosne orijentacije stanovništva u Crnoj Gori, može se zaključiti da tokom socijalizma nacionalizam nije bio široko rasprostranjena pojava, dok je petnaestak godina kasnije zabeleženo snažnije podržavanje ovog vrednosnog obrasca. Da ponovimo, racionalna kosmopolitska ideologija je tokom osamdesetih predstavljala osnovu za nenacionalističku orijentaciju, dok je tokom sistemske društvene transformacije ova vrednosna orijentacija (sa građanskim ratovima, stvaranjem nacionalnih država te, na kraju, pitanjem državne samostalnosti Crne Gore), čini se, zadobila samostalnu dinamiku. S tim u vezi, očekivanje da se smanji rasprostranjenost nacionalističke vrednosne orijentacije u okolnostima u kojima je pitanje državne samostalnosti još uvek bilo otvoreno i nije bilo realistično.

Imajući u vidu još jednom prethodno iznete istraživačke rezultate, moglo bi se jednostavno zaključiti sledeće. U vreme socijalističkog poretka, osnovu na kojoj se zasnivalo snažno podržavanje patrijarhalnih i autoritarnih vrednosti u društvima Crne Gore i Srbije predstavljali su istorijsko-strukturalni činioci, poput preovlađujuće agrarne i ruralne strukture zemlje, autoritarnog modela vladavine itd. S druge strane, protivrečnost unutar osnovnih vrednosnih orijentacija — opadanje patrijarhalnosti, uz zadržavanje autoritarnosti i porast nacionalizma — kod većeg dela populacije Crne Gore, nakon deblokiranja postsocijalističke transformacije može se povezati sa drastičnim ekonomskim nazadovanjem zemlje tokom devedesetih, uz spori oporavak privrede u narednom periodu. Moglo bi se, dakle, zaključiti da su osnovne vrednosne orijentacije u Crnoj Gori, kao i u Srbiji, dobrim delom bile situacionog karaktera (tj. nastale su kao posledica nepovoljnih političkih i ekonomskih okolnosti), ali i da imaju i istorijsko i strukturalno uporište.

Literatura

- [1] Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- [2] Gredelj, S. 1994. „Dominantne vrednosne orijentacije”, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- [3] Kuzmanović, B. 1994. „Autoritarnost”, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- [4] Kuzmanović, B. 1995. „Autoritarnost kao socijalno-psihološka karakteristika”, u Z. Golubović, prir. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- [5] Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- [6] Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- [7] Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik
- [8] Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije”, u A. Milić, prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- [9] Pantić, D. 1977. „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva”, u M. Popović, prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: IDN.
- [10] Petrović, I. 2013. „Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu post-socijalističke transformacije u Srbiji”, *Sociologija*, Vol. 55, No. 3.
- [11] Petrović, I. 2014. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite — patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam”, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF.
- [12] Rot, N., Havelka N. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i IDN.